

המשפחה באסלאם על פי מקורות ערביים: מבוא¹

חוסין בנח'ירה, אבנר גלעדי, קטרין מאיירז'אן וז'קלין סובלה

הערה לנוסח העברי

הספר המשפחה באסלאם על פי מקורות ערביים, שהמבוא לו מוצע כאן בתרגום לעברית, נוצר מתוך שיתוף פעולה בין ארבעה חוקרים וחוקרות, כולם – להוציא כותב שורות אלה – פועלים במוסדות המחקר וההשכלה הגבוהה בפריז. שלושה מהם חוקרי האסלאם בימי הביניים והרביעית, עורכת המבוא שלפנינו, עוסמאניסטיט והיסטוריונית של המזרח התיכון בעת החדשה. כשמונה שנים חלפו מאז נהגה הרעיון ועד פרסומו של הספר בשנת 2013, והן נוצלו לעריכת סדנאות ולהחלפת טיוטות. תהליך עבודה זה הניב קובץ שאינו רק אוסף מאמרים נפרדים, אלא תוצר של תכנון משותף וביקורת הדדית. מן המבוא ילמדו הקוראים מהי משפחה ומהי היסטוריה של המשפחה בעיני המחברים, באילו שאלות היא דנה, במיוחד בהקשר האסלאמי, מהם הקשיים הכרוכים בחקר תולדות המשפחה ומהם הממצאים העיקריים של המחקרים המכונסים בספר.

במהלך העבודה ובזמן פרסומה היו לפנינו עבודות מקיפות מעטות על ההיסטוריה של המשפחה המוסלמית בשפות אירופיות; במיוחד הורגש חסרונן בקשר לתקופה המוסלמית המוקדמת ולימי הביניים במזרח התיכון. לעומת זאת, תולדות המשפחה בתקופה העוסמאנית זכו ליתר תשומת לב מחקרית למן העשורים האחרונים של המאה הקודמת בזכות הארכיונים המספקים מידע רב על חיי היומיום. בשנים האחרונות נוספו פרסומים ממוקדים, הכוללים ערכים באנציקלופדיות מקצועיות,² מאמרים וקבצי מאמרים וכן מונוגרפיות העוסקים במרכיבים שונים של המשפחה בחברות מזרח תיכוניות, מוסלמיות ואחרות, מראשית האסלאם ועד העת החדשה. נושאי ספרות זו כוללים נשים יחסי מגדר, ילדים ומתבגרים, עבדים וזקנים, והם נבחנים בכלים היסטוריים, אנתרופולוגיים, סוציולוגיים ולעיתים גם פסיכולוגיים. המעוניינים בקריאה נוספת ימצאו דוגמאות לכמה ספרים שראו אור מ'2013 ועד היום בנושא זה בנספח. כאמור, עדיין חסרות עבודות מקיפות המציגות סינתזה של מחקרים ממוקדים בתחום ההיסטוריה הקדומה של המשפחה בחברות מוסלמיות. המשפחה באסלאם, גם אם אינו מגובש דיו, הוא אחד הניסיונות הראשונים בכיוון זה. אני תקווה שהמבוא יהיה – גם אם מעמדה

1 Mohammed Hocine Benkheira, Avner Giladi, Catherine Mayeur-Jaouen et Jacqueline Sublet, "Introduction," dans *La Famille en Islam d'après les sources arabes* (Paris: Les Indes savantes, 2013), 13-43.

2 ראויה לציון מיוחד Suad Joseph, ed., *Encyclopedia of Women and Islamic Cultures* (Leiden : Brill 2003-2007)

ביקורתית – מקור השראה ונקודת מוצא למחקרים נוספים בתחום הזה, החיוני כל כך להבנת חברות העבר.

בשל מגבלות המקום קוצר מעט הנוסח העברי ביחס למקור הצרפתי וצומצמו הערות השוליים על ההפניות הרבות שבהן.

אבנר גלעדי

קלישאות אחדות

קלישאות עיקשות דבקו במונח "המשפחה באסלאם"³: גירוש חד-צדדי של האישה על ידי הבעל, ריבוי נשים, החמימות המכבידה של המשפחה המורחבת, שבטיות, המעמד העגום של נשים, הצל הדורסני של אבות שתלטניים. אלה הן אחדות מן התפיסות המקובעות בתודעה, העולות שוב ושוב אף שלא תמיד ברור מה בינן לבין האסלאם עצמו, ומה בינן לבין חברות ערביות או מזרח-תיכוניות או אחרות. אמנם מקורן של קלישאות אלה בעובדות שאין עליהן עוררין, אך הן משקפות נקודת מבט אירופית במהותה. אותן קלישאות, שהיו הגמוניות בתקופה הקולוניאלית, שימשו בסיס לגינטי שמטרתו לתקן את מה שנתפס כפיגור של החברות המוסלמיות, את השונות המהותית של הדגמים המשפחתיים שלהן מהדגמים של חברות מערביות ואת מעמדה הנחות של האישה, הנתונה לדיכוי שיטתי. לפי תפיסה אירופית-קולוניאלית זו, רק מודרניזציה של המדינות המוסלמיות הייתה יכולה להציל את הנשים ואת המשפחות מהדיכוי הפטריארכלי על ידי הכוונתן לדגם המערבי של הגשמה עצמית. כדי להבין את כניעות הנשים החל חיפוש בעבר בלתי מוגדר ובמקורות שהוצגו מחוץ להקשרם.⁴

3 גם המחקר הנגיש ביותר על נושא זה בצרפתית אינו פטור לחלוטין מקלישאות אלה. ראו Thierry Bianquis, *La Famille arabe médiévale* (Bruxelles: Édition Complexe, 2005)

4 למרבה הצער הדוגמאות לסוג זה של הוכחות מצויות בשפע בכתבות עיתונאיות בשפות המערב, אך אפשר למצוא אותן גם בכתביה הפמיניסטית בשפה הערבית. קרוב לוודאי שהשיח הזה מועיל להצדקתו של מאבק קשה, אך הוא אינו מלמד דבר על קורות המשפחה, מתעלם משכיחותן הרבה של משפחות גרעיניות, מהשיעור הנמוך של משפחות פוליגמיות, ומקיומו הנדיר של ההרמון במובן של מרחב מוגדר השמור לנשים. מצד שני, ספרות המומחים לסוציולוגיה של המשפחה, הממוקדת כליל בתרבות האירופית, מתעלמת מקיומן של משפחות הבנויות על פי דגם שונה מזה של האינדיבידואליזם הרווח כיום במערב. למזלנו יש גם אנתרופולוגים. ראו למשל Françoise Héritier-Augé, "Famille," dans *Dictionnaire de l'anthropologie et de l'ethnologie*, eds. Pierre Bonte et Michel Izard (Paris: PUF Quadrige, 2004), 273-275

מעט ידוע לנו על המציאות ההיסטורית, על ההתפתחות הדמוגרפית ועל הגרסה האזורית המשתקפות בקלישאות אלה – שעדיין רווחות בחוגים מסוימים גם כיום, בכללם כמה מן התנועות הפמיניסטיות המערביות – ואין לדעת מה בעצם הן אומרות לנו על המשפחה המוסלמית ועל קורותיה.

האפולוגטיקה האסלאמית מנסה להתמודד עם דעות קדומות אלה מאז סוף המאה התשע עשרה, ובמיוחד בימינו, באמצעות קלישאות משלה. היא מהללת את האיזון המשפחתי בהתאם לחוקי האסלאם ומגוננת על המערכת המשפחתית המוסלמית המיוחדת במינה, שהיא יציבה מצד אחד ומסוגלת להתאים את עצמה למודרנה מצד אחר. בו בזמן היא דוחה באי־נוחות את הפוליגמיה, אך אינה אוסרת אותה; מעמידה מחסומים מסוימים בפני הגירוש הקל מדי של האישה, אך אינה חותרת לבטלו. גישה אפולוגטית זו מגינה על תפיסה בורגנית (ואף זעיר־בורגנית) של המשפחה בגרסתה המוסלמית. תפיסה זו נראית הן תולדה של רעיונות מסוף המאה התשע עשרה ושל השינויים הדמוגרפיים של המאה העשרים והן תולדה של האסלאם עצמו: הפכו לנורמה אסלאמית את מה שלא היה אלא התפתחות היסטורית חדשה יחסית.⁵ אנו עדים אפוא להמצאת מסורת ולוויכוחים עקרים, שלא היו נולדים לולא היעדרם עד לעת האחרונה של מחקרים על תולדות המשפחה באסלאם, ולולא ההתעלמות הרווחת ממחקרים אלה, אף כי הם מתנהלים עתה במרץ רב. ממחקרים חדישים אלה בהיסטוריה של המשפחה אפשר להסיק בוודאות שאמנם התקבע בהדרגה דגם אסלאמי של המשפחה הודות לניסוחיהם של המשפטנים במאות התשיעית והעשירית לספירה; אך פירושו של דגם זה, יישומו וביטויי ההיסטוריים הם מגוונים מאוד. הדגם, המוצג בעיקר בספרות הנורמטיבית, התפתח לווריאציות רבות, אך מעולם לא התממש בצורתו הטהורה בתולדות העמים המוסלמיים.

מובן שהקלישאות הנפוצות בציבור הרחב והסנגוריה האפולוגטית הענפה המתנגדת להן לא נוצרו יש מאין. נוסח הקוראן, החדית' והפרשנות המשפטית (בחיבורי הפְּקָה) תואם בדרך כלל את הדעות הללו: ריבוי הנשים הותר בקוראן, ולפי ספר קדוש זה קל לבעל לגרש חד־צדדית את אשתו. כמו כן חלקה של בת בירושה הוא מחצית מחלקו של בן. השיטה הפטריליניאלית והפטריארכלית שלטת בדרך כלל במשפט המוסלמי והאי־שוויון בין המינים מופיע כל העת כעובדת חיים. למען האמת, זה היה המצב בעת העתיקה ובימי הביניים ברוב החברות המזרחיות שבקרבת נולד האסלאם והתפתח. הפרוטוקולים של בתי המשפט בתקופה העוסמאנית, שנרשמו על ידי אנשי מקצוע מומחים בשריעה, ניסו לייצג אידיאל אסלאמי משפחתי זה של החוק, אך בכל זאת עולה מהם הקול של הנשים ושל בני המשפחה החלשים ביותר. והמנהג (עֶרְף), שמרבית

5 אין־ספור דוגמאות לכך מצויות בספרות האסלאמית בת זמננו מפרי עטם של מופתים ושל כותבים אחרים שהכריזו על עצמם מומחים, וכן בערוצי הלוויין האסלאמיים.

להסתמך עליו עד היום, ממתן לא פעם את קשיחותו של החוק הכתוב. אך לעיתים המנהג עלול לחרוג לחומרה, וללא צידוק, מדרישות החוק: האישה האפגאנית שאפה נכרת משום שברחה מבעלה נפלה קורבן למנהג, לא לחוק.⁶ כך גם באשר לנשים פלסטיניות, קורבנות המנהג המזויע של רצח "על רקע כבוד המשפחה".

הווריאציות הרבות והמגוונות של המשפחה המוסלמית עומתו לאורך ההיסטוריה עם ארבע מגמות עיקריות, שנקבעו בבירור בכתבי האסלאם הנורמטיביים – ואפשר, אגב, להתווכח על מקורם ועל האמינות של דרכי מסירתם – ייחוס אל האב (פטרילינאליות); סמכות אבהית רחבה למדי (פטריוארכליות); אסימטריה שיטתית, כלומר היעדר שוויון בין גברים לנשים; וכן הרעיון שיעוד המשפחה הוא הרבייה, או במלים אחרות, אידיאולוגיה מעודדת ילודה (פרונטאליות). אף אחת ממגמות אלה אינה אסלאמית ממש: המקור של חלקן במערכת השבטית, וחלקן משותפות לחברות מזרח-תיכוניות אחרות שקדמו לאסלאם, או שכלל אינן קשורות אליו. עם זאת, כולן קיבלו אישור ואף חיזוק בחוק האסלאמי. עלינו להכיר בכך שעמוד התווך של המבנה המשפחתי כולו מצוי בייחוס אל האב.

היבטים רבים אחרים של המציאות ההיסטורית של המשפחות המוסלמיות מושמטים מן החזרות המעיקות על הקלישאות המקובעות שהזכרנו. למשל מבנה המשפחות וגודלן, הרגשות הממלאים תפקיד בחיי המשפחה, הקשרים בין בני המשפחה, ובכלל זה בין בני הדורות השונים.

6 החדית' קובע כי העונש על ניאוף (חד אל-ניא) הוא סקילה, ואילו הקוראן מצווה על הלקאה. בדיקת הארכיונים הקיימים של בתי הדין השרעיים מעלה שעונש הסקילה לא הוטל בפועל משום שההוכחות שנדרשו – ארבעה עדי ראייה – לא הושגו למעשה מעולם. על כן בבתי הדין דיברו באופן חופשי למדי על ניאוף. ולפעמים הדבר היה אפילו רצוי מבחינת הנשים כדי לקבל גט או להינשא בנישואים טובים יותר, כפי שהראתה לסלי פירס בניתוח חד: Leslie Peirce, *Morality Tales: Law and Gender in the Ottoman Court of Aintab* (Berkeley: University of California Press, 2003), 103-104, 110-111. סקילת אישה נואפת הייתה כה בלתי מתקבלת על הדעת, שכאשר שופט באסתנבול גזר סקילה ב-1681 בשל סיבות פוליטיות בעיקרן (הוויזיר הגדול קארא מוצטפא פאשא, שציווה על ההוצאה להורג, רצה להוכיח את דבקתו בחוקי השריעה במעשה מרשים במיוחד), המאורע היה לסנסציה ועורר תגובות מעורבות, שבחלקן שיקפו זעזוע: "דבר כזה לא קרה מעולם [עד כה], אלא בראשיתו של האסלאם", כתב ההיסטוריון מחמד אמין אל-מחבי בספרו *ח'לאצת אל-את'ר פי אעיאן אל-קרן אל-חאדי עשר* (ביירות: מכתבת ח'אט, 1966), 1: 182-181. לגבי תקופתנו ג'ודית טאקר מציינת שסקילות הראווה הנערכות מאז שנות השבעים (במדינות כמו לוב, פקיסטן, סודן, ניגריה ואיראן) משמשות בעיקר הוכחה לדבקות באסלאם, והן חלק מאסטרטגיה המכוונת להענקת גושפנקה למדינה על ידי מראית עין של אסלאמיזציה. ראו Judith Tucker, *Women, Family and Gender in Islamic Law* (Cambridge: Cambridge University Press, 2008), chapter 5.

אך ראשית יש לברר כיצד מוגדרת משפחה.

הקרבה המשפחתית, היחסים בין בני המשפחה ומושגים תרבותיים אחרים הכרוכים באלה צריכים להיבדק בהקשר של מושגים משלימים המעוגנים במישור המקומי – יחסי חסות, שכנות, ידידות – ובהקשרים הכלכליים והפוליטיים שבהם יחסים אלה נשמרים ונוצרים. הקרבה המשפחתית, כמו היבטים אחרים של זהות האדם, כרוכה בתהליך התפתחות מתמשך של "התהוות"⁷.

אין די בקשרי דם כדי להסביר את מוסד המשפחה. קשה ואף בלתי אפשרי למצוא בחוק האסלאמי תפיסה של מבנה אחיד ומגובש של המערכת המשפחתית, מבנה שעוצב כביכול אחת ולתמיד: הכול מצביע על שינוי והתפתחות. לא פעם נמצא שהפקה נוטה לסתור את הקוראן. לחלופין, הוא מתיימר להבין את הקוראן אך בעצם מפרש אותו לפי דרכו. האסכולות המשפטיות השונות אפשרו פשרות רבות עם הציוויים השמימיים. מכל מקום, הפרקטיקה וריבוי הגישות לא הפכו את מכלול האפשרויות המותרות במקורות הדתיים לנורמה מקובלת על הכול. כדי להיווכח בכך די לעיין בארכיונים הזמינים, בפרט אלה של התקופה העוסמאנית.

המציאות של חיי המשפחה בחברות מוסלמיות הייתה לעיתים גרועה עוד יותר מן הקלישאות המתימרות לתאר אותה, ולא בגלל האסלאם. בחברות שבטיות וחקלאיות נגזל מהאישה כל חלק בירושה (מחשש לפיצול נחלות), תוך התעלמות מפורשת מחוקי הקוראן. רצח בנימוק של שמירה על כבוד המשפחה הוא נוהג מוכר בקרב שבטים מוסלמיים ונוצריים בירדן וכן בקרב תורכים, כורדים וערבים במזרח התיכון בכלל, אך לא בין ערבים בצפון אפריקה.⁸ העיקרון ההלכתי של ה**חצאנה** – זכות האם למשמורת

7 מתוך ספרו של אייקלמן, המתבסס על התנסותם של אנתרופולוגים בריטים ואמריקנים שפעלו במרוקו בשנות השישים והשבעים של המאה שעברה: Dale F. Eickelman, *The Middle East and Central Asia: An Anthropological Approach*, 4th ed. (Upper Saddle River, NJ: Prentice Hall, 2001), 140

8 אין ספק כי המקור של מעשי רצח בשם "כבוד המשפחה", של מניעת ירושה מנשים ושל הקפדה על שלמות הבתולים בשעת הנישואים הוא בחוקים טרום-אסלאמיים עתיקים מאוד, שהשתמרו בהסכמת העולמא לאחר השתלטות האסלאם. על פי חוקי האסלאם בתולים של האישה בנישואיה הראשונים אינם בשום אופן תנאי לתקפות הנישואים. מניעת ירושה מן האישה אף סותרת את חוקי האסלאם. עם זאת, יש ובנות המשפחה אינן דורשות את חלקן בירושה. הן מוותרות על חלקן לטובת אחיהן כדי לזכות בתמיכתם בשעת הצורך, למשל אם יגורשו על ידי בעליהן. ראו, Beshara Doumani, ed., *Family History in the Middle East: Household, Property, and Gender* (Albany: State University of New York Press, 2003), 10

על ילידה אחרי גירושים – לא קוים על ידי הפרברים של אזור קביליה באלג'יריה בראשית המאה העשרים.

דו"ח הפיתוח האנושי במדינות ערביות מ-2005 מטעם תוכנית הפיתוח של האו"ם (UNDP) מוקיע את הפליית הנשים לרעה ורואה בה מכשול בולט בפני הפיתוח הכלכלי והחברתי של העולם הערבי. אך האם מצב עניינים זה הוא תולדה של נורמות אסלאמיות, או שמא הוא נובע ממאפיינים ערביים או אזוריים הקשורים לאסלאם באופן חלקי בלבד? האם המציאות הקשה בימינו משקפת גם את המצב בעבר? הרי במקרים רבים הייתה המציאות ההיסטורית של המשפחות המוסלמיות טובה מן המצב כיום. בתקופות הממלוכית והעוסמאנית עתרו נשים עצמאיות ומודעות לזכויותיהן לבתי הדין, עמדו על המגיע להן לפי חוק ואף הצליחו להשתחרר מעולם של בעלים מכבידים באמצעות הליך ה'ה'לע' (הסדר גירושים ביוזמת האישה).⁹ קאדים ומופתים צידדו לעיתים קרובות, כמעט באופן שיטתי, בנשים רווקות או נשואות שאבותיהן, אחיהן או בעליהן פגעו בזכויותיהן. יתר על כן, בבדיקת המצב במלוזיה או במערב אפריקה מתגלות גרסאות אחרות של האסלאם, הרבה פחות פטריארכליות, שבהן שומרות הנשים על עצמאות רבה בהשוואה לבנות מינן במזרח התיכון.

כפי שמציין בשארה דומאני במבוא לקובץ מאמרים על תולדות המשפחה במזרח התיכון מהמאה השבע עשרה ועד המאה העשרים, הנחה רווחת יתר על המידה היא שהחברות המוסלמיות מבוססות באופן מסורתי על המשפחה.¹⁰ איננו מקבלים הנחה זו. משתמע ממנה כי בעבר התקיים דגם משפחתי מוסלמי אחד ויחיד במינו,¹¹ וכן שהמודרנה היא שהובילה ליצירת חברות ומשפחות המבוססות על הפרט (ומכאן עולה שהפרט לא היה קיים בחברות המסורתיות). מסקנה נוספת הנובעת מאותה הנחה היא שתהליכי המודרניזציה וההתמערבות הביאו לכרסום במעמדה של "המשפחה המוסלמית" הפטריארכלית ולהתפוררותה. עמדה מעין זו מבטאת השקפת עולם אירופית וגישה פוזיטיביסטית ביחס להתפתחות האנושית. המאמינים במודרניזציה

9 לדיון נרחב בעניין דפוסי הנישואים והגירושים בתקופה הממלוכית, ובייחוד בהסדרי ה'ה'לע ראו Yossef Rapoport, *Marriage, Money and Divorce in Medieval Islamic Society* (Cambridge: Cambridge University Press, 2005)

10 ראו Doumani, *Family History*, 3-4

11 איננו מקבלים את ההנחה שבעבר התקיים דגם משפחתי מוסלמי יחיד כי איננו מוצאים שום ראיה לקיומו של הדגם הזה. בדומה לכך אין שום דוגמה לקיום "המשפחה הערבית המסורתית". המונח הומצא בתקופה המודרנית מתוך שילוב של השיח האתנוגרפי האוריינטליסטי, הפרדיגמה האי-היסטורית של המודרניזציה וההשקפה הלאומית הערבית. ראו המבוא למאמר Beshara Doumani, "Endowing Family: Waqf, Property Devolution, and Gender in Greater Syria, 1800-1860," *Comparative Studies in Society and History* 40 (1998): 3-41

בלתי נמנעת לפי הדגם המערבי מחפשים את הסימנים להתפתחות הכרחית בכיוון הדגם המשפחתי המערבי, מנתחים את הרפורמות שנעשו במאה העשרים מנקודת מבט זו, ומוקיעים את המעצורים העלולים לעכב את הקדמה. אולם מוסלמים רבים בעולם הערבי בן זמננו (ואולי רובם), המקבלים תפיסה זו של התפתחות המשפחה המודרנית, רואים בדקותם בערכי המשפחה מאפיין כמעט ייחודי, ערבי או אסלאמי. על פי רוב הם נאלצים להכיר בפער בין האידיאל המשפחתי לבין המציאות. קונטרסים זולים הנמכרים בכיכרות הערים במזרח התיכון ושידורים של ערוצי הלוויין האסלאמיים, עוסקים בנושא המטרד של חיי המשפחה כפי שהיו צריכים להיות וכפי שהם בפועל. עיון קצר באתרי אינטרנט אסלאמיים בשפות שונות מצביע על המקום המרכזי שתופסת המשפחה בדיונים ובפניות לקבלת פסקי הלכה (פְּתָאוּא, יחיד: פְּתָאוּא). אימאם הפועל בקרבת העיר ליל בצפון צרפת מעיד כי "שאלות רבות עוסקות בחיי המשפחה, באלמוות במשפחה, בנישואים כפויים ובגירושים"¹². הצימאון לנורמות אסלאמיות בקרב מוסלמים רבים, והכמיהה העזה לדגם חדש אשר יעלה בקנה אחד הן עם הדבקות בזהות האסלאמית והן עם המודרנה, מעידים ללא ספק על משבר. משבר זה מחריף משום שהנורמות נעשות פחות ופחות אחידות, ומשום שההבניה של מה ש"הדת רוצה" – בתחום המשפחה ובכלל – נעשית יותר ויותר מיתית. כתיבת ההיסטוריה של המשפחה באסלאם הופכת למשימה דחופה במיוחד בשל המבוכה השוררת סביב ענייני המשפחה, בשל הזעזועים שגרמו הגלובליזציה וההגירה ובשל הפלורליזם המשפטי.

אמנם בספר המשפחה באסלאם איננו מתיימרים לכתוב את "ההיסטוריה (בה)א הידועה של המשפחה באסלאם" שאנו שואפים אליה, אך אנו מציעים לקוראים ניתוח של המקורות הערביים היסודיים מתקופת האסלאם הקלאסי ומימי הביניים; מן המאה השביעית ועד המאה השש עשרה, כלומר עד הכיבוש העוסמאני של המזרח התיכון; וכן חומר למחשבה על בעיות יסוד: החוק האסלאמי והמשפחה, השמות הערביים, הילדות באסלאם, רגשות ההורים והאבהות הרוחנית. לסיום אנו מביאים סקירה היסטורית מסכמת על "המשפחה המזרח תיכונית" בעת החדשה ובימינו, כלומר מן המאה השבע עשרה ועד המאה עשרים ואחת.

שאלות הנשאלות בהכרח על סמך ההווה ושלוש אזהרות

כל היסטוריון והיסטוריונית יודעים: אנו מנסחים את שאלותינו על העבר על סמך הידוע לנו מן ההווה. בחקר המשפחות הערביות נהגו מדעי החברה לעסוק בעיקר בשבט ובחמולה – קבוצות הטוענות לקשר שושלתי אל אב קדמון משותף. קבוצות כאלה

מצויות לא רק בקרב אוכלוסיות נוודים אלא גם באוכלוסיות היושבות במגורי קבע ואף בערים. הגדרת המושג "שבט" היא אנתרופולוגית בעיקרה. לפיכך, ניתוחים היסטוריים רבים של תפקיד השבטים בראשית האסלאם התבססו על מחקרים אתנוגרפיים הדנים באוכלוסיות הבדואיות של המאות התשע עשרה והעשרים. המחקרים הללו השליכו על השבטים הערביים, שנתפסו כטרומ־מדינתיים, את אוצר המילים של המוסדות הפוליטיים הקדומים. האנכרוניזם והבלבול גברו בשל נטייתם של הבדואים להציג את עצמם כממשיכים את אורח החיים של הנוודים הערביים מימים עברו ואת צורות הארגון החברתי שלהם. אכן, האידיאליזציה של השבט הבדואי הופכת אותו כביכול לדגם של ערביות. באופן שבו מוצג השבט הערבי, גם בכתבים מימי הביניים, "מתערבבים לבלי הפרד גורמים שונים: השקפות מקומיות, ביטויים ספרותיים וגישות מלומדות".¹³ למעשה, נראה שאחדות השבט מבוססת על בחירת אב קדמון משותף, על תפקוד אילן היוחסין (נֶסֶב) כאופן הייצוג הדומיננטי של הקבוצה השבטית, ועל המסירות לאותה קבוצה (עֶצְבִּיָּה), המתגלה בעימותים: הללו חושפים את הסולידריות בין חבריה. ייתכן שהשבט אינו "צורת הארגון החברתי האוטנטית ביותר של אוכלוסייה כלשהי [...], אלא מערך הנובע משילובים רבים".¹⁴ השבט מתקיים בחברות המתאפיינות במידה רבה של פיצול וריבוד, כלומר בחברות המאורגנות בדפוסים היררכיים. נוח להשתמש במילה "שבט" אך אין בה כדי להכיל את מגוון המונחים המצויים במקורות הערביים, בהם קְבִילָה, עֶשִירָה, חֵי, קְוֶם, טְאָאֶפֶה, שְעֵב וּגְמֵאֶעֶה. כֶּרְקֶה, שחקר את השבטים בצפון אפריקה, הגדיר אותם בעיקר על סמך שמותיהם, אך כיום יש מי שמעמיד בסמן שאלה את גישתו הפילולוגית.¹⁵ אנתרופולוגים אחרים בחרו להגדיר את השבט, שאולי אינו אלא קהילה מדומיינת, על סמך מאפיינים אחרים: גבולותיו הנעים ביחס לעולם החיצוני; האופן שבו הוא נבנה ונערך מחדש, שוב ושוב, כדי להוציא אל הפועל מהלכים קולקטיביים ופוליטיים; ותשתיתו הטריטוריאלית והכלכלית. ההיקסמות של האוריינטליסטים מן השבט האפילה במשך זמן רב על נוכחותן של משפחות, וההתמקדות הגורפת בדפוס החמולתי ובתפקידם של הקרובים ממין זכר מצד האב המעיטה בחשיבותם של יחסי הקרבה, של אסטרטגיות נישואים מגוונות ושל הקבוצות הקוגנטיות – בעלות הקרבה מצד האם. בּוֹנְטֶ וּקוֹנְטֶ מראים כי בערבית אין נתק סמנטי

Pierre Bonte, Edouard Conte, Constant Hamès and Abdel Wedoud Ould Cheikh, eds., *Al-Ansab: la quête des origines. Anthropologie historique de la société tribale arabe* (Paris: Editions de la Maison des sciences de l'homme 1991), 15

Boris James, "Une ethnographie succincte de 'l'entre-deux kurde' au Moyen Âge," *Études rurales* 186 (2010): 23

Jacques Berque, "Qu'est-ce qu'une tribu nord-africaine?" *Maghreb, histoire et société* (Gembloux: SNED, 1974)

בין תחום יחסי הקרבה לבין תחום הבריתות. "קרבת הדם" היא קשר שיש לעמול על בנייתו; גם בין אחים ליניקה נוצרת מעין קרבת דם ועל בסיסה בריתות. אילן היוחסין אינו מתחיל בעבר ומסתעף אל ההווה אלא להפך: הוא מתחיל בהווה ונע אחורנית, אל העבר, כהסבר ליחסים הנוכחיים.¹⁶

כיום נוטים המחקרים להתמקד בנשים או בסוגיות מגדריות באופן כללי במקום שבט, ומזווית זו הם בוחנים את תולדות המשפחה הערבית או המוסלמית. עם זאת, רצוי להפוך את המשפחה עצמה, גם אם קשה להגדירה, לנושא העיקרי של המחקר. הגישה של ניסוח שאלות מנקודת המוצא של ימינו הכרחית, אם כי יש בה גם סיכון מסוים: אנו, ההיסטוריונים, עלולים לשחזר את משפחות העבר על סמך יסודות השאובים מהדיעות ומהשאלות העכשוויות שלנו ושל אנתרופולוגים וסוציולוגים בני זמננו. אך כדי להגיע להבנה נכונה של הדגמים השונים של המשפחה המוסלמית ושל מציאותה ההיסטורית המגוונת, על ההיסטוריונים לעשות כמיטב יכולתם להיפטר משיפוט ערכי וממבט אנכרוניסטי הנגזר ממצבים עכשוויים. פרשנות טלאולוגית, המכוונת לתכלית מוגדרת מראש, עלולה לכפות משמעות והתפתחות עתידית על נורמות מדומות ועל המציאות החברתית.

לפני תחילת כל מחקר בתחום זה, מן הראוי להתייחס לשלוש אזהרות. האזהרה הראשונה נוגעת לאוצר המילים. איך אומרים "משפחה" בערבית? מה המונחים הקשורים למשפחה? המילים **אסרה** ו**עאאלה**, הרווחות בערבית בת זמננו, הן חידושי לשון שאומצו לציון מציאות חדשה או אידיאלים מודרניים ולתרגום המונח המערבי המודרני. **אסרה** מדגישה את הקשרים המאחדים, ואילו **עאאלה** מדגישה את אחריות אב המשפחה, שעליו מוטלת פרנסת בני הבית. בחדית' נעשה שימוש במילה **עאאל**, הנגזרת מאותו שורש של **עאאלה**, כדי לצייין את כלל האנשים התלויים בראש המשפחה: נשים, ילדים, משרתים ועבדים. בעלי הכרוניקות הערבים מהתקופה העוסמאנית השתמשו במונח **עאאל** (שיבוש של **עאאלה** בניב המקומי) במשמעות **פִּית**, קבוצה או סיעה של ממלוכים, שהיו קשורים ביניהם הן בקשר שבין אדון לעבדיו המשוחררים והן בקשרי משפחה.¹⁷

Bonte et al., *Al-Ansab*, 34-41 16

David Ayalon, "Studies in al-Jabarti: Notes on the Transformation of Mamluk Society in Egypt under the Ottomans," in *Studies on the Mamluks of Egypt* 17
(London: Variorum Reprints, 1977), 291-297 (1205-1517). אילון מתמקד בבתים הצבאיים, ולמידע שהוא מביא יש להוסיף את עבודתה של פסקל ע'זאלה על הבתים הגדולים של האליטות האזרחיות במצרים בשלהי המאה השמונה עשרה ובראשית המאה התשע עשרה: Pascale Ghazaleh, *Fortunes urbaines et stratégies sociales: Généalogies patrimoniales au Caire 1780-1830*, 2 vols. (Le Caire: IFAO, 2010)

במקורות הקדומים אין מוצאים לא אָסרה ולא עאאלה, על כל פנים לא במשמעות המקובלת כיום של "משפחה". קובצי החדית' נזקקים לאוצר מילים אחר, הממוקד במושג הקרבה המשפחתית – הצורה העיקרית של הארגון החברתי בעבר. המחברים הערבים הקלאסיים התייחסו למילים אלה בחיבורים הלקסיקוגרפיים, במילונים ובאנציקלופדיות שחיברו: נסב (קשר הדם מצד האב, אך גם "שושלת יוחסין", "ייחוס" או "שם האב", בהתאם להקשר), צהר ומצאהרה (זיקה או קשרי ברית באמצעות נישואים) וקראבה (קרבה משפחתית),¹⁸ אהל (בני הבית, קרובי משפחה הקשורים לאב קדמון משותף, כגון אהל אל-בית, בני ביתו של הנביא מוחמד) או רַחם (רחם, דהיינו קרבה מצד האם) כנגד צַלב (חלציים, רמז לקרבה מצד האב). חקר הניבים השונים של הערבית המדוברת עשוי להוסיף מילים לרשימה זו, כגון חמולה (אצל הפלסטינים), המציינת חבורת אנשים בעלי שם משפחה זהה המתבססת על שושלת אבהית לכאורה, אך כוללת גם קשרים של שכנות, של ידידות ושל חסות. בדומה לכך, המונח הערבי קום רווח אצל האפגאנים במשמעות גמישה מאוד.¹⁹ מן המילה הערבית עַצִּיבָה (קרובים ממין זכר מצד האב) נגזר המונח הידוע עַצִּיבִּיה, המופיע בכתבי אבן ח'לדון במאה הארבע עשרה ומציין את הנטייה להתלכדות סולידרית.²⁰

בשפה הערבית קיים מגוון רחב של מילים לציון קרובי משפחה, כגון המונחים לציון דוד ודודה מצד האב (עם ועמה), לעומת דוד ודודה מצד האם (ח'אל וח'אלה). בסוף המאה השנייה להג'רה (המאה התשיעית לספירה) הגדירו משפטני העידן הקלאסי שלושה סוגי קרבה: נסב ציין קרבת דם, רצאע ציין קרבה דרך הנקה (מאישה שאינה אם היונק), ומצאהרה שימש לציון קרבה דרך נישואים (אימוץ ילדים פורמאלי אסור על בסיס קביעה קוראנית). חשיבות הקרבה דרך הגברים הודגשה אפילו בהקשר של הנקה, שהרי הגבר – שבזכותו שופע חלב האישה שהפרה בזרעו – נחשב החל

18 לניתוח אנתרופולוגי של השימוש במונח קראבה במרוקו של ימינו ראו, Dale F. Eickelman, *Moroccan Islam: Tradition and Society in a Pilgrimage Center* (Austin: University of Texas Press, 1976), 95-105, 183-210

19 החמולה והקום (האחרון מתורגם לעיתים קרובות באופן שגוי "קבוצה אתנית") אינן קבוצות המוגדרות אך ורק על יסוד שושלת גברית. מחקרים אנתרופולוגיים מצביעים על קיום יסוד אידיאולוגי בקבוצות משני הסוגים, שעיקרו הרעיון של קשרים משותפים ושל אב קדמון משותף דרך שושלת זכרית גם במקרים שבהם ידוע כי מדובר בשושלת מזויפת. על החמולה כרשת מורכבת של קשרים מסוגים שונים, החורגים מן השושלת הזכרית, מקשרי הדם ומן הנישואים, ראו Abner Cohen, *Arab Border-Villages in Israel: A Study of Continuity and Change in Social Organization* (Manchester: Manchester University Press, 1965)

20 העצביה מדגישה את קשרי הקרבה המשפחתית היוצרים בסיס לתחושת ההשתייכות לקבוצה, אך מקריאת המָקְדָּמָה של אבן ח'לדון עולה כי למעשה התפיסה התרבותית שעליה נשענת העצביה והסולידריות שהיא יוצרת אינן נובעות מקשרי דם בלבד.

מהתקופה הפוסט־קוראנית לאבי היונק גם אם אינו ילדו הביולוגי. קרבה זו מרחיבה את איסורי הנישואים. מקרה מסובך זה של קרבה בשל הנקה חושף את ההבניה ההיסטורית ההדרגתית של קשרי המשפחה ושל קשרי הקרבה, את שינויי העמדות שנרשמו בתחילה בסוגייה זו, את הכיוונים שנבחרו לבסוף ואת אלה שנשכחו. יתר על כן, הגמישות בכללים וביישומם מדגישה את תפקידם החשוב של המשפטים הסונים בעיצוב דיני המשפחה. חקר תולדות המשפט המוסלמי מוביל אותנו אט־אט לשחזור מרתק של תהליך זה. דבר בקשר ל"משפחה המוסלמית" לא נקבע מראש ולצמיחות. כל היבטי חייה של המשפחה, החל בשלילת האימוץ וכלה בריבוי הנשים, הם תולדה של גורמים שונים – אין בהם דבר שהוא פרי יצירתו הבלעדית של האסלאם. הדיונים שהתקיימו בנושאים אלה בראשית האסלאם, כגון בסוגיית הקרבה דרך הנקה, נשכחו לאחר שגברה ונכפתה דוקטרינה חדשה.

נוכח אוצר מילים עשיר ומורכב כל כך, שראוי לכתוב את תולדותיו, מתעוררת בעיה בתרגום לאנגלית, לצרפתית ולשפות אחרות. חשוב להבדיל, למשל, בין בית אב (household באנגלית, οἶκος ביוונית או familia בלטינית) לבין משפחה (family באנגלית).²¹ במקרים רבים מוסד העבדות הוא שאפשר להגדיל את בתי האב באמצעות נוכחותם של עבדים, שפחות ופילגשי האדון, עבדים משוחררים וחוסים. העיסוקים המקצועיים יוצרים אף הם קשרים, לעיתים חזקים מאוד, בין בעלי עסקים לבין עוזריהם ולקוחותיהם. למשל, סביב שנת 1600, עוזריו הראשיים של אסמאעיל אבו תקיה – איש עסקים חשוב מקהיר – וגם הבלבר הקופטי שלו, התגוררו כנראה בביתו. בדומה לכך שיח'ים צופיים אכסנו לעיתים את תלמידיהם המקורבים ביותר בביתם המרווח, ששימש הן בית מגורים והן זאוויה – מרכז לטקסים צופיים, ללימוד ולהתעלות רוחנית, והללו הפכו בסופו של דבר לחתניהם של השיח'ים.

אנו משתמשים כאן במושגים "משפחה מורחבת", "משפחה מצומצמת" ו"משפחה גרעינית" מטעמי נוחות פדגוגית. עם זאת, מונחים אלה מבוססים על ההנחה שקיים גרעין משפחתי הנתפס באופן הזה – דבר שאינו בטוח כלל, מה גם שהמונח "משפחה גרעינית" אינו מוזכר במקורות – ושקיימים קשרים המוגדרים אך ורק על בסיס קרבת משפחה ובריתות נישואים. הארכיונים הזמינים מוכיחים שמדובר למעשה ב"קבוצה

21 להשוואה בעניין ההגדרות ראו Peter Laslett and Richard Wall, eds., *Household and Family in Past Time* (Cambridge: Cambridge University Press, 1972); Richard Wall, Jean Robin and Peter Laslett, eds., *Family Forms in Historic Europe* (Cambridge: Cambridge University Press, 1983); David Herlihy, *Medieval Households* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1985), chapter 1 (esp. 2-4); Lawrence Stone, *The Family, Sex, and Marriage in England, 1500-1800* (New York: Harper and Row, 1977), 28-36

ביתית" המורכבת מ"מערכת של קבוצות ייצור ורבייה שבמרכזן ה־domus, כלומר הבית. זהו מקבץ של אנשים, נכסים ומנהגים, שאינם מצטמצם למי שחיים יחד ברגע מסוים, אלא מקיף מספר יחידות חופפות חלקית: המשפחה (יחידת הנישואים), בית האב (יחידת הצריכה), העסק (יחידת הייצור) וקבוצת המגורים".²²

המונחים "זוג" לציון ליבת המשפחה הבנויה סביב נישואים ו"משפחה" במובנה המודרני אינם מופיעים בכתובים לפני סוף המאה התשע עשרה. אך האם פירוש הדבר שזוגיות לא הייתה חלק ממצייאות החיים בעבר? הרי האתיקה הקדומה של הנפאח (נישואים, או ליתר דיוק יחסי אישות) מדגישה את חובות הבעל כלפי האישה ואת חובותיה של האישה כלפי הבעל, ובכך היא מעמידה את הזוג בלב המשפחה. דיונים רבים בבתי המשפט מעידים על קיומה של זוגיות, על כל השמחות, הספקות והקשיים הכרוכים בה, ומצביעים על כך שהנישואים עמדו בליבם של יחסי הקרבה. עם זאת, ייתכן שהזוגות בימי הביניים ובעת החדשה המוקדמת, כאשר החיים המשותפים נמשכו זמן קצר מאוד ותוחלת החיים הייתה קצרה ביותר, לא תאמו את האידיאלים של הרפורמטורים המצרים והעוסמאנים בשלהי המאה התשע עשרה.

בתי האב המוסלמיים בימי הביניים ובעת החדשה המוקדמת נבדלו אלה מאלה בגודלם, אך על פי רוב נשענו על הדגם של משפחה המוגדרת באמצעות נישואים: הבריתות והקרבה המשפחתית נסבו סביב הנישואים. המשפחה מוגדרת מצד אחד על ידי יחסי קרבה היוצרים חובות משפטיות: מגבלות בבחירת בן או בת הזוג, חובת המזונות, הסולידריות בעניינים פליליים וזכויות הירושה. מצד אחר היא מוגדרת על ידי מרכזיותו של דגם ההולדה, הנוכח גם בממד הסימבולי: על פי הכתובים המורה הוא כאב לתלמידו וגם השיח' הוא האב ואף האם של תלמידו; הפטרון נחשב לאב האמיתי של בן חסותו ושל עבדו המשוחרר. אוצר מילים זה של קשרי הקרבה רווח בקרב הממלוכים: הפטרון מתייחס אליהם כאל ילדיו (אָוּלָאד), הם רואים בו אב (וּאָלָד), ובין ה"ילדים" לבין עצמם שוררים קשרי אחווה (אח', ח'שדאש). דוגמאות אלה מוכיחות בבירור שבית האב או המשפחה אינם מצטמצמים לקשרים הגנטיים של קרבת דם בלבד.²³

על אף ההגדרות שהוצגו כאן קשה לומר בוודאות מהי משפחה בלי להיגרר אחר הדעות הקדומות של ימינו או אחר תפיסות פשטניות מן העבר. עבור המשפטנים המוסלמים וכותבי הביוגרפיות הערבים משפחה היא העברת הנספ, דהיינו הייחוס, באמצעות השושלת (הפטריליניאלית ברוב המכריע של המקרים). ייחוס זה מתווסף

22 Jack Goody, *The Oriental, the Ancient and the Primitive: Systems of Marriage and the Family in the Pre-Industrial Societies of Eurasia* (Cambridge: Cambridge University Press, 1990), 21

23 מבחינת הממשל העוסמאני משפחה היא בית אב לצורכי מיסוי (ח'אָנָה), כלומר יחידה כלכלית.

להישגיו האישיים של האדם (חֶסֶד). ביסוד אחרון זה נעוץ ההבדל בין הייחוס (המבוסס על קרבת דם) לבין מושג המשפחה הרוחנית, השכיח כל כך באסלאם: המשפחה הרוחנית קושרת את המורה עם תלמידו, ובקשר זה יש מרכיב של בחירה ושל זיקה רוחנית (נסבה, מילה הנגזרת מאותו שורש של נסב).

המתח בין האסלאם לבין קרבת המשפחה מתגלה תכופות. אפשר לראות זאת בהתייחסות לקרובי משפחתו של הנביא: הייתכן שעבדאללה ואמנה, שמתו כופרים, נשלחו לגיהנום על אף היותם הוריו של מוחמד ובני שבט קְרִישׁ המבורך? שאלה זו הטרידה מוסלמים רבים בתקופות שונות ועוררה שאלות נוספות: מהי הדרך הנכונה לשלב כיבוד הורים (בְּרֵ אֱלֻיָאֵלִיָּין) ואדיקות דתית? כיצד לשלב חיי משפחה וקיום של ציווי האל? אחת הדרכים המקובלות להתגבר על מתח זה הייתה ליצור הקבלה בין שושלת הדם (נסב) לבין השושלת הרוחנית (נסבה). אפשר לראות זאת בקרב משפחות העולמא ומשפחות הקדושים המוסלמים, במיוחד מן המאה החמש עשרה ואילך. מאז סוף ימי הביניים הקדושה עוברת מאב לבן כמעט בכל רחבי העולם המוסלמי.

נעבור עתה לאזהרה השנייה. ההתמקדות באישה המוסלמית, ברעלה שהיא עוטה ובמעמדה היא אובססיה חדשה, אשר הופיעה רק בסוף המאה התשע עשרה ומאז נוטה להתגבר. בימי הביניים ובעת החדשה המוקדמת הייתה הפרדה בין המינים באמצעות בידוד הנשים בביתן תופעה עירונית שאפיינה את השכבות החברתיות הגבוהות. המונח הַנְּאֵב מכווין להפרדה זו, אף שבימינו הוא הפך למילה נרדפת לרעלה. אפשר לתאר את ההפרדה כמעין סמן חברתי שלא חל על רוב הנשים, לא בחברה הכפרית ולא בחוגים העירוניים העממיים. אין ספק כי הלהיטות הקנאית לכבוד האישה, שהגברים חייבים לשמור ולפקח עליו, התקיימה במזרח התיכון הטרומ־אסלאמי וגם בחברות הים תיכוניות הנוצריות והמוסלמיות שהתפתחו מאוחר יותר. בידוד הנשים בחברה הפטריליניאלית אפשר לבעלים לוודא שצאצאיהם אכן יהיו יוצאי חלציהם. אמנם בסיפורים על הווי ההרמונות הודגשו לא פעם אירועים טרגיים שהתרחשו במציאות, אך כליאת הנשים – במיוחד בהרמונות של החוגים האמידים ביותר באימפריה העוסמאנית – אפשרה לעיתים צורות מסוימות של חופש נשי או של חיי משפחה "מודרניים" יותר מאלה שהיו נחלתן של נשים שהיו חופשיות לצאת מהבית, אך חיהן היו קשים מנשוא. כאלה היו, למשל, פועלות התעשייה במצרים במאה התשע עשרה והכפריות בתימן במאה העשרים, שהוטל עליהן להביא הביתה מים ועצי הסקה. דווקא נשים מחוגים מעוטי אמצעים, שבאו במגע עם המרחב הציבורי, היו חשופות יותר לתקיפה ולאונס, וברחוב היה עליהן לסור מדרכם של הגברים כשם שהלא־מוסלמים נדרשו לסור מדרכם של המוסלמים. אך כפי שציינה בצדק פירס, הנורמות המשפטיות והחברתיות שהיו תקפות בבתי הדין המוסלמיים, הוסיפו להתייחס לדגם האישה הכלואה שרווח בחוגי המעמד העליון, בלי להתחשב במציאות הסטטיסטית (שבה

רוב הנשים ובפרט הכפריות לא היו כלואות) ובמציאות החברתית (שבה רוב הנשים לא השתייכו לאליטות מעצם הגדרתן).²⁴ אכן, בתפיסה המשפטית שלט האידיאל של בית האב הפטריארכלי האמיד, שבו הנשים כלואות, בלי שתינתן הדעת על המציאות החברתית ועל העובדות הסטטיסטיות.

התפתחות ההיסטוריה של המגדר תורמת לחקר המשפחה ומעשירה את תובנותינו בתחום זה. עם זאת, דיונים על תולדות המגדר ותולדות המשפחה באסלאם מושפעים ממתען אידיאולוגי.²⁵ מצד אחד גישות מתגוננות גורסות שהנשים המוסלמיות אינן סובלות מדיכוי כלל, או שהקוראן אמנם מצדד בשוויון בין גברים לנשים, אך המשטר הפטריארכלי הערבי החזיק בעמדה אחרת, והנשים המוסלמיות אכן נתונות לדיכוי. מצד אחר נשמעים גינויים נחרצים: האסלאם אינו שוויוני כלל והנשים המוסלמיות מדוכאות באשמת האסלאם. אך נכתבים גם מחקרים מקיפים ומונוגרפיות זהירות המתמקדים בסוגיות סוציו-אקונומיות. מצב האישה בחברות המוסלמיות הוא תולדה של גורמים היסטוריים שונים: השילוב של מנהגים שבטיים ומנהגים עירוניים ביחס לנשים הטביע את חותמו הייחודי על הקשרים בין המינים במזרח התיכון, והשפיע אפוא בעקיפין גם על הגישות למשפחה ועל המציאות המשפחתית. האסלאם יכול היה לטפח מנהגים מסוימים ולשמרם ולבטל מנהגים אחרים, אך הוא לא יצר אותם יש מאין. הארצות המוסלמיות אינן מקשה אחת ולא כולן דומות לארצות המוסלמיות הים תיכוניות. אפילו בארצות אלו הנשים המוזכרות בארכיונים ובמקורות אחרים אינן מצטיירות כקורבנות פסיביים; אדרבה, נראה שהיה בכוחן להשפיע על גורלן גם אם לא קבעו אותו במלואו, ונאלצו לתמרן בתוך גבולות מערכת פטריליניאלית ופטריארכלית. רבים, מוסלמים ואחרים, מציגים נורמות מסוימות כאסלאמיות אף שאין להן שום משמעות אסלאמית ספציפית, ואף לא משמעות דתית. אין באסלאם נישואים דתיים במובן שיוחס למונח זה במשפט הכנסייתי הקתולי מאז המאה השתיים עשרה. נישואים בין מוסלמים הם חוזה שאין בו ממד של קידושים ולכן, באופן עקרוני, קל כל כך לבעל לגרש את אשתו. מסיבה זו ההיסטוריה של המשפחות המוסלמיות בימי הביניים מבליטה את ריבוי הפרידות ואת תדירותן – זו למעשה הייתה הנורמה – ומראה כי נשים

24 Peirce, *Morality Tales*. משום כך טענו בבתי המשפט נגד האישה הקורבן שהיא חשפה את עצמה באופן לא מזהוגן לקרבת גברים, ורק תקיפות שבוצעו בתוך הבית על ידי גבר שאינו מבני הבית הוגדרו אונס. למעשה, כמחצית ממקרי האונס אירעו ברחוב. גישה זו עדיין נוכחת במשפטי האונס במצרים בימינו. ראו Amira El Azhary Sonbol, "Law and Gender Violence in Ottoman and Modern Egypt," in *Women, the Family, and Divorce Laws in Islamic History*, ed. Amira El Azhary Sonbol (Syracuse: Syracuse University Press, 1996), 277-289

25 Nikki. R. Keddie and Beth Baron, eds., *Women in Middle Eastern History: Shifting Boundaries in Sex and Gender* (New Haven: Yale University Press, 1991), 1

יזמו לפחות מחצית מן הפרידות.²⁶ הנטייה ארוכת הימים לנישואי בוסר בחברות שבהן אנו עוסקים נובעת מן הרצון להבטיח צאצאים חוקיים ושושלת ברורה. מכך נובעת גם ההעדפה של נישואים עם בן הדוד מצד האב (אבן עֵם). ההעדפה זו, שחוקרים בשנות החמישים והשישים הגדירו אופיינית למשפחה הערבית, קיימת גם אצל הַבְּרָבְרִים, התורכים והכורדים.²⁷ כשלעצמם, אין בנישואי בני דודים דבר ייחודי לאסלאם, אם כי הוראות הקוראן בענייני ירושה בוודאי חיזקו את הנוהג כדי למנוע פיצול נחלות: לפי חוקי השריעה, נישואי בני דודים הם האפשרות היחידה של התקשרות בתוך המשפחה (נישואים אנדוגמיים). עם זאת, החתן יכול להיות קרוב של משפחת הכלה (קריב) שאינו אבן עֵם: לעיתים קרובות מדובר בכך דוד מצד האם, אך זוהי אפשרות רצויה פחות והעדיפות ניתנת, כאמור, לבן הדוד מצד האב. לסיכום, נישואי בני דודים זכו לעדיפות והם שכיחים מאוד עד היום בכל המדינות הערביות.²⁸ הם נפוצים פחות בחברות שבהן האפשרות ליצור בריתות רצויות עם משפחות שונות הרחיבו את הקשת של אפשרויות הנישואים.

אזהרה שלישית ואחרונה: נטייה נפוצה היא לשחזר את עברן של המשפחות בארצות מוסלמיות כהתפתחות מכוונת תכלית (טלאולוגית) המוליכה בהכרח מהמשפחה הפטריארכלית המסורתית למשפחה הגרעינית, אשר שורשיה במודרנה והיא המאפשרת את פריחתו של הפרט. תפיסה אבולוציונית זו מניחה שהמשפחה הפטריארכלית המורחבת אכן שלטה במציאות החברתית בעבר. משפחות גדולות כאלה – שהתאפיינו במוצא מכובד, בבעלות על עבדים ושפחות, בבידוד הנשים במרחב הפרטי ובנישואים המאורגנים בשידוך, אפילו בכפייה – אכן התקיימו במציאות ורווחו בעיקר בקרב האליטות בחברות מוסלמיות באגן הים התיכון וכן בחברות של סין ויפן. אך כיום ידוע שדגם משפחתי זה התממש בדרך כלל רק בקרב משפחות מעטות בסין, ביפן ובמזרח התיכון. רוב המשפחות היו מבוססות על הדגם הזוגי, שתוחלת החיים שלו הייתה קצרה מאוד עקב תמותה ופרידות. במקרים רבים מאוד תפקדו אותן משפחות קצרות ימים באופן גמיש והיו בעלות מבנה משתנה: המשפחה הזוגית נעשתה לעיתים מורחבת ומספר בני הבית נע בין צמצום לריבוי. לפרט הייתה חירות מסוימת למרות

Rapoport, *Marriage* 26

Ladislav Holy, *Kinship, Honour and Solidarity: Cousin Marriage in the Middle East* (Manchester: Manchester University Press, 1989) 27

Philippe Fargues, *Généralités arabes: L'alchimie du nombre* (Paris: Fayard, 2000), 139-142 ראו 28
בשנות התשעים. עם זאת, קשה לבדוק הערכות אלה משום שהמונח **בְּנַת עֵם** יכול להתייחס גם לבת דוד בדרגה שנייה ואף שלישית, לבת של בן דוד של האב וכו'. הביטוי **אולאד עֵם** נושא משמעות מורחבת בניבים מקומיים מסוימים.

יחסי הקרבה המשפחתית שסבבו והגדירו אותו, ועל אף שחי בבית האב, שמבנהו והיקפו היו כאמור מגוונים. אכן, האסלאם בימי הביניים הכיר בייחודיותו של כל אדם. אפשר לראות זאת, למשל, בתפיסות הפדגוגיות שמקורן ביוון העתיקה או בהתעניינות הרבה בילדים.

ייחודיותו של הפרט עולה גם ממרכיבי השמות שליוו את האדם מלידתו עד מותו ותחמו אותו בתוך משפחתו. צורת השמות הנפוצה ביותר, השם המשולש (אָסם תְּלִיתִי), מקשרת בין האדם – גבר או אישה – לבין האב והסב (פלוגי בן אלמוני בן פלמוני) ובכך מצרפת אותו לשושלת המשפחתית. אולם לשם זה מצטרפת שורה ארוכה של כינויים שהאדם מקבל בלידתו או במהלך חייו – כינויים המאפשרים להדגיש את ייחודיותו ולמנוע בלבול בין שמו לבין שמות אחרים. אישה שהביאה לעולם בן זכר נקראה על פי רוב בכינוי (פְּנִייה) המבוסס על שמו של בנה הבכור, למשל אָם אחמד (אמו של אחמד). כל זהותה באה לידי ביטוי באימהותה עד כדי כך ששמה המקורי (אָסם) נעלם, ואף לא נחקק על מצבתה. אך מצב עניינים זה לא היה זהה בקרב כל הנשים ובכל המשפחות. בת למשפחה ידועת שם שהשתייכה לשושלת מכובדת, למשל זו של צאצאי הנביא, לא איבדה את שמה המקורי והוא נחקק על מצבתה בכל המרכיבים שצוינו במצבה – השם, קשרי הקרבה ואילן היוחסין – מיקמו את האדם בתוך משפחתו ושושלתו. אולם כאשר שם המציין קשר או השתייכות (נְסִפָה) נקבע כמעין שם משפחה, וכאשר מדובר היה במשפחה ידועת שם, הוא ניתן לא רק לצאצאים על פי הדם אלא גם לעבדים משוחררים ולבני החסות של המשפחה. בעת החדשה מדינות שקידמו תהליכי מודרניזציה כגון תורכיה, איראן ואלג'יריה בתקופת השלטון הקולוניאלי, חייבו כל אדם לאמץ שם משפחה. לפני כן מקובל היה נוהל מורכב ומשתנה של הקניית שמות אשר מיקם את בעליהם בתוך מערכת של קשרי קרבה, ובאמצעות הנְסִפָה מיקם אותם גם במערכות של התאגדות, ידידות, מקצוע, השתייכות לאסכולה משפטית או לחבורה צופית או מוצא גאוגרפי, ואפילו הצביע על קשריהם עם הכפר או עם הנחלות שהונם התבסס על ניצולן. באופן פרדוקסלי החל מן המאה השמונה עשרה הפך דווקא השם המציין קשרים מעין אלה לסוג הנפוץ ביותר של שם משפחה, אף שבמקור הוא נקבע ללא זיקה לקשרי קרבה.

מוסלמים שפנו לבתי המשפט הפעילו אסטרטגיות שונות המצביעות על מרחב תמרון צר אך ממשי שעמד לרשות הפרט במשפחה, גם לרשותן של הנשים. דווקא במדינות המודרניות במאות העשרים והעשרים ואחת – על מערכות החוקים המפושטות שלהן, הקאדים שהכשירו ובתי המשפט שלהן – הצטמצמה יכולת תמרון זו.

בעבר היה כל אדם קשור לחוגים משפחתיים מגוונים ולמערך מורכב של יחסי קרבה, שעשויים היו להשתנות במהלך חייו בעקבות מקרי פטירה, פרידה ונישואים חוזרים. תולדות הרגשות של הורים כלפי ילדיהם בימי הביניים מוכיחות גם הן את קיומה של

"משפחה גרעינית" באסלאם של ימי הביניים, גם אם, כאמור, המונח עצמו אינו קיים במקורות הערביים. בני זוג ניהלו חיים משותפים לכל דבר, ואפילו אהבו זה את זה – מדוע לא, בעצם? – גם אם המחברים הביניים שאנו מזכירים כאן הסתייגו מנישואים המבוססים על אהבה ועל תשוקה במקום על שיקולים קרים. מציאות זו משתקפת ברבות מתוך 1075 הביוגרפיות של נשים בכרך השנים עשר (פְּתֶאב אל־נִסְאָא) באל־צִנְאָא אל־לאַמֶּע מאת מוחמד בן עבד אל־רחמאן אל־סַח'אִנִי בן המאה החמש עשרה – מקור שאין דומה לו בערכו לחקר תולדות הנשים, יחסי המגדר ויחסי הורים-ילדים במצרים הממלוכית, וכן בטקסטים אוטוביוגרפיים של צופים.

יחסי קרבה משמעותיים וקשרים מלכדים

בית אב או משפחה? מהו הגורם המלכד אנשים הרואים עצמם שייכים לקבוצה מסוימת? קשרי הקרבה כללו כאמור זיקות מסוגים שונים: קרבת דם, קרבת הנקה וקשרי נישואים, ולעיתים נכללו בקבוצה גם עבדים משוחררים ובני חסות (מְוֵאֵלִי). האם הקבוצות הללו מנו חברים רבים? מחקריה של מריווטר'ר על המשפחות המוסלמיות הגדולות בחלב במאה השמונה עשרה מלמדים כי הקבוצות שהיו מאוגדות ב"קשרי קרבה משמעותיים" מנו לא יותר משלושים איש בערך, וכי אנשים לא נהגו לקיים קשרים עם בני דודים מעבר לדרגה השנייה.²⁹ יתכן שבני משפחה רחוקים יותר שימשו רק מאגר אפשרי לקשרי נישואים. היו גם משפחות גדולות יותר, כלומר "בתים" או בתי אב (ה'אֵנְהָ בפרסית, ה'אֵנְהָ בתורכית ו'ה'אֵנְוֵאָר בפרסית מודרנית), אשר כללו משרתים, מיניקות, עבדים, עבדים משוחררים ופילגשים; לפעמים גם שכנים דרי אותה סמטה, שלא פעם היה להם קשר משפחתי כלשהו למי שהתגוררו בקרבתם. לעיתים קרובות גברה החשיבות של משפחות מעין אלה על קרבת הדם הממשית, כך על כל פנים טוענים פתגמים רבים. בשנות השבעים של המאה העשרים עדיין היו שכונות מסורתיות במרוקו מעין התגלמות מרחבית של ה'קְרֶאבָה, על אף שלא לכל תושביהן היה מוצא שבטי או משפחתי משותף.³⁰ אם כן, מה משמעותם של קשרי המשפחה? האם חשוב שיהיה אב קדמון משותף או שם משותף? התשובה תלויה בזהות האב הקדמון ובמהות השם. כבר עמדנו על כך שהשבט והחמולתיות תופסים מקום חשוב

29 ראו למשל Margaret L. Meriwether, *The Kin Who Count: Family and Society in Ottoman Aleppo, 1770-1840* (Austin: University of Texas Press, 1999)

30 מבוא לסוגיה זו במרוקו ראו במאמר Hildred Geertz, "The Meanings of Family Ties," in *Meaning and Order in Moroccan Society: Three Essays in Cultural Analysis*, eds. Clifford Geertz, Hildred Geertz and Lawrence Rosen (Cambridge: Cambridge University Press, 1979)

בהיסטוריוגרפיה של המשפחה הערבית, במיוחד במגרב. הרעיון של מוצא משותף, אפילו מדומה, מילא תפקיד בעצביה של הקבוצות השבטיות בחברות הים תיכוניות, אך הוא לא מנע צורות התפתחות חברתית, לעיתים מהירות מאוד, ושינויים בשם או במוצא שאליו בחר אדם להתייחס. רעיון המוצא המשותף גם לא מנע נישואים אקסוגמיים (מחוץ לקבוצה), שהתקבלו בברכה. אם כך, אי אפשר להסביר הכול על יסוד השבט, האב הקדמון או המוצא. הגורמים הללו היו תמיד עניין של בחירה או של המצאה (המצאת מוצא, המצאת מסורת), שהשתנו בהתאם לנסיבות. תולדות המשפחות חושפות מגוון מרשים של אפשרויות בבחירת בני זוג ושל תהליכי בניית זהות, שהאנשים או רשתות הקשרים שהקיפו אותם נזקקו להם. השם מוסר מידע רב. עיון במילונים ביוגרפיים על מלומדים מהתקופה הממלוכית מספק פרטים רבים על המשפחות ועל הקשרים בתוכן. מילונים אלה מאפשרים לנו לשחזר את אילנות היוחסין ולהתחקות אחר השמות והכינויים המועדפים בתוך משפחה מסוימת או בקרב כמה משפחות הקשורות ביניהן בקשרי נישואים ממעטים הם המחברים כעלי בן מוחמד אל־מַאֲרִדִי (מת 1058 לספירה) ועבד אל־רחמאן בן מוחמד אבן ח'לדון (מת 1406 לספירה), הדנים באופן ישיר בסוגיות הקרבה המשפחתית ומערכת העצביה. אילנות היוחסין אפשרו לעקוב אחר בריתות הנישואים, להוכיח זכויות על עיזבון, להימנות עם הנהנים מהקדש (וקף, וברבים: **אוקאף**) ולהתפאר בשושלת אבות מרשימה, במיוחד שושלת ה**אַשְׁרַאף** – צאצאי הנביא מוחמד. בדרך כלל אילנות היוחסין מציינים את השושלת הזכרית ואת הגברים בלבד, ורק מדי פעם מוזכרת בקצרה רעיה כלשהי שנוולדה למשפחה בעלת שם. הבניית אילן יוחסין היא תופעה חדשה למדי, שהופיעה בעולם התורכי והעוסמאני לפני שהתקבלה בעולם הערבי. המטפורה הערבית המקובלת בימי הביניים לא הייתה של אילן אלא של שלד אנושי דווקא. בחקר משפחות מכובדות בימי הביניים, כגון משפחת קסטלאני, אפשר להיעזר בביוגרפיות לשחזור אילן היוחסין, דבר הדורש מיומנות רבה. אף על פי שגם נשים מופיעות לעיתים באילן יוחסין, הוא נשלט כאמור בידי גברים, מעבירי ה**נַסַב**. לעיתים רחוקות בלבד מופיע **בנסב** שמה של אם או של סבתא, וזאת רק כשהיא או משפחתה זכו לפרסום מיוחד. במאה העשרים אילנות היוחסין של המשפחות הפלסטיניות הנוצריות עדיין מציינים רק את הגברים, המעבירים את השם מדור לדור. את ההיסטוריה של המשפחה יש להשלים באמצעות כתיבת ההיסטוריה של צורות המגורים: לעיתים קרובות משפחה היא קבוצת אנשים הדרים תחת קורת גג אחת, ואינם קשורים זה לזה בקשרי דם בהכרח. ארכיאולוגים המתמחים בחברות המוסלמיות של ימי הביניים, ואדריכלים העוסקים בשיקום בתים עוסמאניים עשויים לתרום רבות להבנת תולדות המשפחה. בבתים שגרו בהם משפחות מיוחסות היו חדרי אורחים נפרדים לנשים ולגברים, מרחבי תנועה מיוחדים עבור המשרתים ומרחבים שיועדו לנשים: ה**אַנְדְרוּן** הפרסי, ה**חַרְרִים** הערבי וה**חַרְמִלִיק** התורכי. חלוקה זו חושפת את ההפרדה בין

המינים במגורי האליטות, אולם ההפרדה מעולם לא הייתה מוחלטת. הביקורים הרבים של בני משפחה וקרובים, שלעיתים נשארו ללון או שהו במקום זמן מה, שינו שוב ושוב את השימוש במרחבים השונים בבית. לא בכל בית היה חריף, גם בחוגים האמידים. הבעל הנשוי לכמה נשים החזיק בדרך כלל מגורים נפרדים (מִבְּיֵת) לכל אישה, אפילו של חדר אחד בלבד. ידוע לנו שבמעונו של הסוחר העשיר אבו תִּקְיָה בקהיר הנוזר למעלה לא היה מרחב נפרד לנשים, אלא שורה של דירות סמוכות, מדורגות לפי רמת חשיבותן, שבהן התגוררו נשותיו ופילגשו. כמו כן היו במעון זה חללי מגורים לקרובי משפחה וכנראה גם ללקוחותיו ולמזכיריו של אבו תִּקְיָה, ואפילו למבקרים מזדמנים.³¹ טעות היא לדמיין מרחבים פרטיים מובדלים מהמרחבים הציבוריים והרמונות מופרדים ממרכזי הכוח: הרמון הסולטאן העוסמאני היה מרכז הכוח העיקרי שהרי הוא עצמו התגורר בו. יתר על כן, לכמה מנשות הסוחרים והממלכים היו עבדים, עבדים משוחררים ובני חסות משלהן; הן ניהלו עסקים והקדשים ונטלו חלק בחיי הציבור. על כן אין להתייחס אליהן בשום אופן כאילו מילאו תפקידים פרטיים בלבד.

יש בידינו מידע בעיקר על תנאי המגורים של האליטות, שבהם הגישה למרחב השמור לנשים לא נאסרה בהכרח על כל הגברים. אך מה היה המצב בקרב שאר קבוצות האוכלוסייה? האם נוכל להניח שהפרדה מעין זו – שהיא למעשה בבחינת מותרות – הייתה קיימת גם בבתים הכפריים, בחצרות של בני השכבות העממיות (חֻש) או בבנייני המגורים העירוניים, שבהם דרו משפחות אחדות בלא קשר ביניהן? בבתים הכפריים בהר הלבנון הייתה הפרדה בין בעלי חיים לבני אדם, אך לא בין גברים לנשים. בבנייני מגורים באלג'יריה בשנות החמישים של המאה העשרים די היה בקולו של גבר להניס את הנשים ואת הבנות שהוא לא היה אמור לראות. ראוי להזכיר גם את החצרות שבהן נפגשו בנים ובנות, ואת הגגות השטוחים ששימשו מקום אחסון ואף מרחב משותף לכל דיירי הבניין, ושמהם אפשר היה להציץ לעבר גגות אחרים ולעבר חצרות של משפחות זרות – עניין שעורר בעיות רבות.

כשאנו עוסקים במשפחה ובתנאי המגורים, עלינו לתת את הדעת גם על סוגיית הבישול. לבישול הייתה חשיבות רבה כפעילות משותפת: הוא הוליד שיתוף פעולה בין נשותיו של אותו בעל, בין נשים בנות דורות שונים בתוך המשפחה, בין נשים ממשפחות הקשורות ביניהן בקשרי גישואים, ובין שכנות שהחליפו ביניהן מאכלים. ההגיוגרפיות מהתקופה הממלוכית והעוסמאנית, המתארות את חיי היומיום ב**זואיא** של הצופים, מדגישות היבטים שונים של כלכלת הבית: קניית מצרכי המזון, שבמשפחות האליטה נעשתה לרוב על ידי הבעל בשוק; הקניות האחרות, שעקרונית היו גם הן ענייניו של הבעל; המענקים שאישה עשירה ונדיבה עשויה הייתה לתת לבעלה כדי לסייע לו

Nelly Hanna, *Making Big Money: The Life and Times of Isma' il Abu Taqiyya*, 31
Egyptian Merchant (Syracuse: Syracuse University Press, 1998), 138-164

בעריכת סעודה חגיגית או בקיום בית תמחוי, אף כי זאת לא נתפסה חובתה; והעוני של המשפחות הכפריות, שבהן גברים, נשים וטף עבדו בשדות, עוני שכפה מגבלות קשות ועורר טרוניות.

גם תנאי הקבורה מלמדים על קשרי המשפחה. בבתי עלמין מוסלמיים יש לכל מת קבר משלו ובדרך כלל גם מצבה, שעליה רשומים שמו או לפעמים הפניה שלו וגם אילן היוחסין, שאורכו משתנה בהתאם למוניטין של המת ושל משפחתו. בדרך כלל חקוקים על גבי המצבה גם כמה פסוקים דתיים או חרוזים המביעים את צער המשפחה על אובדן יקירה. מחקר שיטתי של בתי העלמין העתיקים עשוי ללמדנו הרבה על המשפחות המוסלמיות. חוקרים המתמחים בפענוח כתובות עתיקות כבר החלו לדלות מידע יקר ערך ממצבות אישיות. קברים משפחתיים הפכו נפוצים עם הזמן, במיוחד במקומות מאוכלסים בצפיפות. ניתן לראות זאת בקברים הכפריים באזור הדלתא של מצרים, שבהם קבורים תחת מצבה אחת אב ובנו או אב ובתו. לעומת זאת למשפחה מיוחסת או לשושלת ידועת שם יש מאוזולאום משלה. על שיפולי הר אל-מקטם שבקהיר שוכן המאוזולאום המרשים של משפחת אל-סאדאת (אל-נפאאיה), שושלת צופית מפורסמת מימי העוסמאנים, ובו קברים רבים של גברים ונשים מצאצאי השושלת. נמצא בו גם קברו של השיח' עלי יוסף, שב-1904 התחתן עם אחת מבנות משפחת ופאא בניגוד לרצון אביה. האב הצליח לבטל את הנישואים, אך קיבל אותם מאוחר יותר. באותם ימים עוררה פרשה זו שערורייה במצרים. לבסוף התאחד עלי יוסף עם אשתו ועם משפחתה לצמיחת באיחוד מרגש שלאחר המוות.³²

קשר מסוג אחר שקירב בין משפחות – וגם הפריד ביניהן, כפי שעולה מארכיוני בתי הדין העוסמאניים ומהתלונות שהוגשו למועצת הסולטאן – היה העברת נכסי מקרקעין. חקר הירושות באמצעות צוואות, הקדשים ורשימות מצאי (אינוונטרים) שלאחר המוות קשור הדוקות להיסטוריה של המשפחה. רשימות מצאי הן מקור מידע חשוב במיוחד שחוקרי התקופה העוסמאנית מיטיבים לנצל. הרשימות מציינות את שמות הירושים ואת מספרם (אך לא את גילם, למרבה הצער), וגם את מספר הילדים שעודם בחיים בעת פטירת האב או האם. על סמך מידע זה אפשר להעלות השערות על הדמוגרפיה ועל המבנה המשפחתי שאפיינו עיר כלשהי בתקופה מסוימת.

המחקרים על המוהר, על המתנות שנתנו לכלה בני משפחתה בשעת הנישואים, ועל התכשיטים שהחתן העניק לכלה, תורמים כולם להבנת תולדות המשפחה.

ההקדשים היו לעיתים קרובות משפחתיים או פרטיים, הן אצל המוסלמים והן אצל לא-מוסלמים, והם מכונים ד'רי או אהלי (להבדיל מהקדש ד'רי – פילנתרופי – שמנהל

32 Beth Baron, "The Making and Breaking of Marital Bonds in Modern Egypt," in *Women in Middle Eastern History*, eds. Keddie and Baron, 275-291

המוסד שזכה בו). חקר תעודות הייסוד של ההקדשים מאפשר להתחקות אחר משפחות, אילנות יוחסין, יחסי משפחה ורשתות של קשרים או של חסות. סעיפי התעודות המפרטים מי הנהנים מן ההקדש ומי מנהליו, יכולים להגן מפני סכנות פיצול הירושה, סחיטה או הפקעה לאחר המוות. הם יכולים גם להבטיח את העברת הנכסים ליורשים מסוימים ובד בבד לקבוע את ההיררכיה ביניהם. כמו כן, תעודות אלה יכולות להעיד על זיקתו של מקדיש הוקף המשפחתי לפילגשו המשוחררת. המקדיש עשוי להשתמש בוקף המשפחתי גם כדי לעקוף בצורות שונות את חוקי השריעה בענייני ירושה: להגדיל או להקטין באופן חריג את הנתח שהוא מוריש לבתו, ואף להוריש מנכסיו למישהו שאין לו כל קשר משפחתי עמו. במקרים מסוימים הקים גבר ללא צאצאים ביולוגיים, כגון ממלופ מסורס, מעין משפחה סביב ההקדש שלו. היו גם מקרים של סוחרים אמידים שהעדיפו להוריש ממון לממשיכיהם בבית העסק על חשבון ילדיהם, שהיו סוחרים מוצלחים פחות. נשים יכלו לייסד הקדש בכספן שלהן (שמקורו במוהר או בירושה), להנהיגו ולנהלו, מה שאפשר להן עצמאות כלכלית, או לכל הפחות שיתוף פעולה בין בני זוג ובין אחים ואחיות.

הארכיונים מראים כיצד המשפחה, על המבנה הגמיש שלה והקשרים בין מרכיביה, משקפת גם את הקריירה של העומד בראשה. כך היה אצל אבו תַקִּיה, הסוחר הקהירי שאת משפחתו הזכרנו לעיל. ככל שבעל הבית התעשר, כן התרבו הדיירים בביתו והקשרים ביניהם נעשו יותר ויותר היררכיים.³³ מן הארכיונים עולה שלא תמיד קשרי המשפחה, או ליתר דיוק הייחוס, קובעים את גורל הרכוש; לפעמים הרכוש העובר בירושה קובע את גבולות המשפחה. מחקרה של ע'זאלה על משפחת הסוחרים מחרוקי בקהיר בראשית המאה התשע עשרה חושף את תהליכי ההיווצרות של משפחה ושל יחסי קרבה באמצעות הרכוש המשפחתי והעברתו ובאמצעות האסטרטגיות המתוחכמות של האליטות בענייני רכוש. מחקר זה מאשר כי "ההקדש משמש כלי לנתינת דבר מה לילדים, גם אם אינם זכאים לרשת; הוא מאפשר לתת גם למי שאינם נמנים עם היורשים אך ראויים לקבל דבר מה; הוא חושף את המשפחה הרצויה במקרים שבהם אין יורשים על פי דין". כאמור, ההקדש עשוי גם למנוע הפקעה לאחר המוות:

במקרים של ניגוד אינטרסים בין המשפחה לפי קרבת הדם כפי שהיא מוגדרת בחוק, לבין שלמות הרכוש המשפחתי, אחת האפשרויות היא להגדיר מחדש את המשפחה: להקים משפחה "לענייני רכוש", כדי לשמור על שלמות הרכוש המשפחתי מפני המשפחה "לפי קרבת הדם", כלומר מפני הוראות החוק ותביעותיהם של יורשים רבים.

עבדים משוחררים הנושאים את שם בעליהם עשויים להנציח את שם המשפחה ואת הבית עוד יותר מן הצאצאים הביולוגיים.³⁴

הקשרים שאדם בוחר בהם יכולים לחזק את הקשרים הביולוגיים ואף לבוא במקומם. כבר הזכרנו לעיל את הקשרים החזקים, בעלי האופי המשפחתי, שנוצרו בין מורה לתלמידו, בין בעל מלאכה לשוליייתו, בין שיח' לחניכו, בין נכבד לבן חסותו. יש עדויות רבות לקשרים הכמעט משפחתיים האלה בימי הביניים ובעת החדשה עם מתלמידים במקצועות כגון קליגריפיה, מוסיקה, מדעי הדת, וכמובן עם חניכים צופיים. הקשרים הללו מבוססים על היחס בין אב לבנו. אבו חאמד מוחמד אל-ע'זאלי (מת 1111 לספירה) משתמש במטפורה של אב ובן כדי לתאר את היחסים בין מורה (מַעֲלָם) לתלמידו (מַתְעַלָם) או בין מדרִיך רוחני (מַרְשֵׁד) לחניכו (מַרִיד). האב מעניק את חיי הגוף בעולם הזה; המורה והמדרִיך מעניקים גישה לחיי הנצח בעולם הבא. בדומה לכך מוחמד מוצג כאב המוליד של המאמינים, ונשותיו מכונות "אימהות המאמינים" (אֵמָהָת אל־מַאֲמִינִין). קשרים מסוג זה עשויים להניב ירושה שאינה רק רוחנית אלא גם גשמית: התלמיד עשוי להיות יוצא חלציו של מורהו או חתנו של השיח'. לעיתים קרובות יש חפיפה בין אבהות הגוף ובין אבהות הרוח. הירושה הרוחנית והגשמית הנובעת מחפיפה זו רחבה: זואיא, מקרקעין, כריזמה, ידע וספרים, בְּרִכָּה (ברכת האל באמצעות קדושי) והקדשים.

סכסוכי ירושה בין אחים ובין בנים לבני דודים היו שכיחים. התחרות הייתה עלולה להסתיים אף ברצח או בקללה שגררה רצח, כגון במקרה של בנו של עבד אלוהאב אל-שעראני, שבסוף המאה השש עשרה חיסל ללא נקיפות מצפון את בן דודו. בדומה לאמור על ההקדשים, מתגלה פה חשיבותו של הרכוש העובר בירושה בתוך המשפחה. המאבקים המרים שהתחוללו סביב ירושות ממחישים את הסולידריות בין בני המשפחה ומסבירים את בריתות הנישואים. לא פעם היו מאבקים אלה הסיבה להקמתן של משפחות ולשימורן, או להתפוררותן ולבנייתן מחדש דווקא.

הדיון במשפחה הפטריארכלית

לפנינו עדיין משימת המיקום של המשפחה בהקשרה ההיסטורי. זוהי משימה קשה מחמת היעדר מקורות. אין לנו עדיין די מידע על המבנים הדמוגרפיים, וכל מה שביכולתנו לעשות הוא ללקט השערות, מסקנות חלקיות ותובנות על בסיס גאוגרפי מצומצם. עלינו להקדיש תשומת לב מרבית לדמוגרפיה, ובעיקר לסוגיית התמותה.

Pascale Ghazaleh, "Généalogies patrimoniales. Le constitution de fortunes 34 urbaines: Le Caire, 1780-1830" (PhD diss., École des hautes études en sciences sociales, Paris, 2004), 349

אין לשכוח את השיעורים הגבוהים של תמותת יילודים, תינוקות וילדים, שעדיין נרשמו במאה העשרים, במיוחד במדינות עניות מאוד כמו תימן ומאוריטניה. המשפחה במשמעות הרווחת כיום הייתה קיימת, אך ככל הנראה התבססה על חוויית חיים שונה, גמישה יותר. המוות והפרידות הכתיבו את דפוסי החיים של רוב המשפחות. תמותה השפיעה על גודל המשפחות, שככל הנראה היו מצומצמות למדי, ועל פרק הזמן של החיים המשותפים, שהיה מוגבל מאוד. כל משפחה חוותה מוות של תינוקות או של ילדים קטנים, וכל ילד התנסה, לעיתים בגיל צעיר מאוד, באובדן של אחד ההורים, של אח או אחות או של דוד צעיר. השינויים הדמוגרפיים הכבירים שהתרחשו במאה העשרים הם שחוללו – עוד הרבה לפני מדיניות הממשלות השונות – את התמורות בחיי המשפחות במזרח התיכון ובמקומות אחרים: ירידה בשיעורי הילודה והתמותה, הגירה מסיבית לערים הגדולות ולארצות אחרות.

במציאות ההיסטורית התקיים הקן המשפחתי במגוון רחב של צורות, הן במזרח התיכון והן במקומות אחרים. מגוון זה היה קשור לריבוי הצורות של בעלות על הקרקע, לדרכי השיווק של התוצרת החקלאית, לעיור, להיווצרותן של המדינות ולשלל תנאים חברתיים, כלכליים ופוליטיים, אך בשום אופן לא נבע מנטייה טבעית ומיוחדת של החברות הערביות, המוסלמיות או המזרח-תיכוניות לדגם זה או אחר של משפחה. המשפחות מתקיימות במציאות בצורות כה רבות, שאי אפשר לתאר את כולן. לאמיתו של דבר אפשר לתאר רק רגעים מסוימים בחייהן – בדרך כלל רגעי משבר – או היבטים מסוימים שלהן, על סמך מקורות חלקיים, שפרשנותם מלווה תמיד בספקות. דרושה חלוקה כללית לתקופות, שתמורתיהן השפיעו עמוקות על ההיסטוריה של המשפחה: הכיבוש המוסלמי, תהליך השלטת האסלאם והקמתה ההדרגתית של מערכת מוסלמית מקיפה, גם באזורים הכפריים; התיישבות הבודאים בערים והשלכותיה על המבנה השבטי; השפעת התרבויות העירוניות של הביזנטים ושל הפרסים הסאסאנים על ערכי המוסלמים – השפעה אשר חיזקה, ככל הנראה, את הנטיות ההיררכיות של האליטות והפכה את כליאת הנשים ואת הפיקוח על המוסר שלהן לסמן של מעמדן החברתי של האליטות.³⁵ בהמשך, בימי הביניים המאוחרים (המאות השלוש עשרה עד החמש עשרה), השפיעו החוגים הממלוכיים, שבתיהם האב שלהם זכו לעדנה בעת החדשה; השבר העמוק שגרמה מגפת הדבר ("המוות השחור") במאה הארבע עשרה, וגליה החוזרים במזרח התיכון עד המאה התשע עשרה. במאות החמש עשרה והשש עשרה, לאחר שיא המגיפה, צריך היה ליישב מחדש את האזורים הכפריים בשעה שעולם האסלאם חווה את כיבוש המחוזות הערביים בידי העוסמאנים. כעבור זמן קצר התפשטה באימפריה העוסמאנית, באימפריה המוגולית בהודו ובמרוקו תופעת הקדושה העוברת בתורשה

Louise Marlow, *Hierarchy and Egalitarianism in Islamic Thought* (Cambridge: Cambridge University Press, 1997), 93, 134-139

במשפחותיהם של שיחים שייסדו כפרים, מסדרים דתיים או שבטים. האימפריה הצפונית השיעית הפיצה בכל רחבי העולם האיראני את המונח **אמאמזאדה** (צאצא האמאם) המקבילה לקדושה התורשתית. במערב השליט הכיבוש העוסמאני ממשל חזק שכפה על כל נתיניו את הקאנון לצד השריעה והקים רשת ענפה של בתי משפט. יש להדגיש את חשיבותה של המאה השבע עשרה, שבה התקיימו זו בצד זו האימפריה העוסמאנית, האימפריה המוגולית בהודו והמדינה הצפונית באיראן, ושבה הלכה הביאו קשרי הסחר להשלטת האסלאם בדרום אסיה. בו בזמן הקדישו כותבי הכרוניקות וההגיוגרפיות מקום נרחב לסיפורים אוטוביוגרפיים, להיסטוריה המשפחתית ולצורות כתיבה העוסקות בענייני הפרט. הרושם שמעלים הטקסטים האלה הוא שנשים נהנו מעצמאות מסוימת באותה תקופה, לפני חיזוק המבנים המשפחתיים הפטריארכליים במאה השמונה עשרה או התשע עשרה. יש להדגיש גם את חשיבותה של המאה התשע עשרה על מהפכיה התכופים: הקמתן של מדינות מודרניות במצרים ובאימפריה העוסמאנית (שבה החלו תהליכי הרפורמה העתידים להימשך במאה העשרים), שקיעתה של האימפריה העוסמאנית מול אירופה, הבעת דעות חדשות למען רפורמה, ההיעלמות ההדרגתית של העבדות ועמה של מעמד הפילגשים, והופעתן של תנועות לאומיות שונות, שקידמו דגמים משפחתיים משלהן. במאה העשרים ובעשור הראשון של המאה העשרים ואחת הואצו עוד יותר תהליכי ההתפתחות הסותרים.

כאמור, המורכבות והנוזלות של הדגמים המשפחתיים מתגלות כאשר בודקים בקפידה את המקורות. הללו מוכיחים עד כמה החוק האסלאמי – לרבות ציווי הקוראן – הוא רק גורם אחד מני רבים בהתפתחות המשפחה והמנהגים החברתיים, ועד כמה תולדות המשפט המוסלמי, ולא המשפט המוסלמי עצמו, הן מקור להיסטוריה של המשפחה.³⁶ דבר אחד הוא לקרוא את המקורות הנורמטיביים, ודבר אחר הוא לבדוק את מידת יישומם או איישישומם (או ליתר דיוק את דרך פרשנותם) על פי המקורות הארכיוניים – בדיקה שיש בה כדי לשנות מן היסוד את תפיסתנו בדבר ההיסטוריה של המשפחה בחברות המוסלמיות בכלל, ובמזרח התיכון בפרט. הדוגמאות לכך רבות מאוד. נתבונן למשל במוהר (מְהַר או צֵדָאק): חוזה הנישואים, שקבע את הסכום שעל החתן לשלם כמתת חתונה, לא יושם כמעט בימי הביניים. במשפחות הממלוכיות המיוחסות הסכום הזה הוכפל, לעיתים, באופן פיקטיבי מטעמי יוקרה. דוגמה אחרת היא תקופת ההמתנה (עֵדָה) הנדרשת מאישה בין גירושם לנישואים חוזרים. בארכיון מימי הביניים מתועדים כמה מחוזי הנישואים הרבים של אישה מירושלים. היא לא המתנה לקבלת שלוש וסתות לאחר גירושה, כנדרש בציווי מפורש של הקוראן, בטרם

36 Annelies Moors, "Debating Islamic Family Law: Legal Texts and Social Practices," in *Social History of Women and Gender in the Middle East*, eds. Margaret L. Meriwether and Judith E. Tucker (Boulder: Westview Press, 1999), 141-174

נישאה מחדש. החתונה נערכה חודש או שישה שבועות בלבד לאחר גירושה, אף שנשבעה כי חלפו שלוש וסתות, בלי כל התנגדות מצד הקאדי.³⁷ בעבר הקרוב יותר לא היה החוק האסלאמי נחלתו של ממסד דתי מסורתי ומקובע. יתר על כן, חוק זה מילא תפקיד בקבלת המודרנה, כלומר בקבלתן של דרכי התנהגות חדשות ושל שיח שהסדיר אותן על ידי המצאת "מסורת" חדשה, שפקידי המדינות החדשות הכניסו כעבור זמן קצר לספרי החוקים.

ברצוננו לחזור על אחת האזהרות שהעלינו לעיל: רבים בימינו עדיין תופסים את המשפחה המוסלמית כמשפחה מסורתית מורחבת, הקשורה ליחידה חברתית כלכלית שבראשה עומד אבי המשפחה, הפטריארך, והוא שולט ביד ברזל בנשים ובבנים. חלק מן המחזיקים בתפיסה זו מצרים על תהליך היעלמותה של אותה משפחה מסורתית, ואילו אחרים מוקיעים את עצם קיומה. תפיסת המשפחה המסורתית מדגישה גם את ממלכת האימהות המטריארכלית שהנשים ניהלו יחד עם בניהן. "ממלכה" זו אפשרה להן לעמוד בלחץ של אבי המשפחה, ובה בעת נתנה גושפנקה לכללים הפטריארכליים ושכפלה אותם.³⁸ מן הסתם יש אמת בתפיסות הללו, אך עצם המונח "פטריארך" מצריך דיון. על פי המשפט המוסלמי, בן שהגיע לבגרות פיזית ומנטלית יכול היה (באופן תאורטי) להשתחרר מכל תלות. האם לסב, בהנחה שהוא עדיין חי, הייתה סמכות על נכדו, כנהוג במשטר פטריארכלי אמיתי? בקוראן אין כל אזכור של סבים. המקורות מימי הביניים ומהתקופה העוסמאנית דנים ביחסים בין אבות לבניהם, ובאופן כללי יותר בין הורים לילדיהם. לעומת זאת מקובל היה שנכד יישא את שם סבו. מכל מקום נראה שהפטריארכים היו מעטים למדי: רוב הזכרים ששרדו את תמותת התינוקות והילדים, שכזכור הגיעה אז לשיעורים גבוהים מאוד, הלכו לעולמם בגיל שלושים וחמש או ארבעים. נערים רבים נאלצו לדאוג לעצמם, ונשים רבות – נשואות, אלמנות או גרושות – עבדו בשכר והצליחו לשמור על עצמאות כלכלית גם אם בקושי. זה היה המצב במאה החמש עשרה וגם לאחר מכן, במאות השבע עשרה והתשע עשרה.

בתקופות הממלוכית והעוסמאנית עבדו נשים בתפקידי מיילדות, עוזרות בית, בלניות, טבחיות, מוסיקאיות, טוות, רוקמות ועוד. רבות מהן היו נשואות ואימהות לילדים.³⁹ כיצד הצליחו לשלב את עבודתן עם חיי המשפחה? מה הייתה תרומתן להכנסות המשפחה? נשים כפריות שעבדו בשדות סבלו מתנאי חיים קשים ובדרך כלל

Rapoport, *Marriage*, 64-67 37

Abdelwahab Bouhdiba, *Sexuality in Islam* (London: Routledge & Kegan Paul, 1985), 212-230 38

Huda Lutfi, "Manners and Customs of Fourteenth Century Cairene Women: Female Anarchy versus Male Shar'i Order in Muslim Prescriptive Treatises," in *Women in Middle Eastern History*, eds. Keddie and Baron, 99-121 39

לא קיבלו שכר, ואילו לנשים שעבדו בענף הטקסטיל היה סיכוי לעצמאות, במיוחד אם בעליהן נעדרו לעיתים קרובות. במאה התשע עשרה היו רוב הפועלות בענף ייצור המשי בהר הלבנון, העובדות במפעלי הסיגרים באזור בונה (היום ענאבה) באלג'יריה והפועלות החקלאיות היומיות במצרים צעירות שהפסיקו לעבוד כאשר נישאו, והספיקו לצבור סכום כסף בכוחות עצמן. יש להניח שהתנסותן בעבודה בשכר וחסכוניותהן – מעין נדונייה שהן עצמן, ולא הוריהן, נתנו לחתן – תרמו לשינוי המציאות המשפחתית, ובסופו של דבר גם לשינוי הדגמים המשפחתיים.

הקשרים בתוך המשפחות היו מורכבים. כל אישה השתייכה למשפחת הוריה, שממנה ירשה את הנספ ואת נכסיה, ושעמה המשיכה בדרך כלל לקיים קשרים שהעניקו לה הגנה מסוימת. בה בעת השתייכה האישה גם למשפחת בעלה, ובה נותרה זרה, אלא אם הייתה מקושרת אליה מלכתחילה, למשל אם הבעל היה ממשפחת דודה. לעיתים קרובות קיימה האשה קשרים גם עם משפחות בעליה לשעבר, אם היו לה ילדים מנישואים קודמים אלה. היו גם מקרים נדירים שבהם הוגדר גבר על ידי נישואיו והצטרפותו לשושלת מיוחסת; ראינו זאת במקרה של השיח' עלי יוסף שנקבר לצידה של רעייתו במאוזוליאום של אבותיה.

רבים נוהגים לקשור את המונח "משפחה מורחבת" עם פוליגמיה, אך נראה שלפוליגמיה היה משקל סטטיסטי ניכר רק בכמה קבוצות חברתיות: בחוגים של אנשי הדת ובשכבות הגבוהות, שראו בה סמל סטטוס; בשבטים, שנוקקו לה לצורך כריתת בריתות; ובשכבות העניות באזורים הכפריים, שנדרשו לה משיקולים של בעלות על קרקעות או של עיבוד השדות. הפוליגמיה הייתה תמיד תופעה שולית, אך שיעוריה השתנו והיקפה גדל בתנאים כלכליים מיוחדים, למשל באחוזות הכפריות הגדולות במצרים של המאה התשע עשרה. לא מן הנמנע שהרווקות הממושכת של נשים מוסלמיות בימינו, שגורמת להן לעיתים להשלים עם מעמד של אישה שנייה, היא הסיבה לעלייה הקלה בתופעת הפוליגמיה במדינות מסוימות. הרווקות המאוחרת היא גם הסיבה לריבוי הזוגיות ללא נישואים רשמיים ולהמצאת האירוסין.

כמה מחקרים חדשים המגיעים למסקנות דומות מדגישים שדגם המשפחה הפטריארכלית, הנחשב למאפיין מובהק של החברות המוסלמיות או הערביות, התחזק במזרח התיכון בתקופה מאוחרת למדי, במאות השמונה עשרה והתשע עשרה. במקומות מסוימים הומצא דגם זה בדעיכה, בעקבות ההתפתחויות הפוליטיות והכלכליות בסוף תקופת האימפריה העוסמאנית. לאחר מכן התאבן הדגם הפטריארכלי הזה בהשפעת המודרנה המערבית, האוריינטליזם ותנועת הרפורמה האסלאמית. האדרת המשפחה המסורתית מצטיירת באסלאם העוסמאני, וכן ביפן בתקופת מייג'י, כתולדה של רעיונות המאה התשע עשרה ולא מורשה של העבר הרחוק. ההלם הכלכלי של המפגש עם אירופה במאה זו גרם לא פעם לצמצום עבודתן העצמאית של הנשים, ועליית

הלאומיות בראשית המאה העשרים הפכה את המשפחה לתא הבסיסי של החברה, שעליו תיבנה האומה. כדי לבנות את האומה ולחנך את אזרחיה העתידיים, היה חשוב לחזק את הזוג, להקנות יציבות לנישואים המודרניים – המונוגמיים בהכרח – ולהחזיק את האישה (המשכילה) בתוך הבית. זיא גוקאלפ הדגיש שהחוסן הלאומי מותנה בחיזוק קשרי המשפחה. הרפורמטורים והסופרים התקוממו נגד דגם המשפחה הפטריארכלי החונק, אבל אימצו כמה מן האידיאלים שלו. כאן עשוי המונח "פטריארכלי" להועיל לנו לאו דווקא כדי לתאר מציאות קיימת, אלא כדי להדגיש שיטה מסוימת שמאבק בין-דורי פרץ נגדה בסביבות שנת 1908 (מהפכת התורכים הצעירים באסתנבול, שביתת הסטודנטים באל-אזהר בקהיר), והפך כעבור זמן קצר למאבק פוליטי. לאחר מכן, בשלב הראשון של התמורות הדמוגרפיות הגדולות, שכללו ירידה בשיעורי הילודה והתמותה, ניהלו את המאבק הזה הלאומנים הצעירים או צעירי האחים המוסלמים (תנועה שייסד חסן אל-פנא ב-1928, בהיותו בן עשרים ושתיים).

לסיכום, היה פער ניכר בין הדגם של המשפחה הפטריארכלית המורחבת בשלהי האימפריה העוסמאנית, שהומצא מתוך נוסטלגיה או מתוך רצון לנפצו דווקא, לבין המציאות ההיסטורית שקדמה לו בימי הביניים ובתקופה העוסמאנית. אפשר להשוות זאת לפער בין המלכה החסודה ויקטוריה בערוב ימיה (מתה 1901), לבין בקי שרף, הגיבורה חסרת המעצורים של הרומן *יריד ההבלים*.⁴⁰ אפשר להשוות זאת גם לפער בין הדגם המוסרני של המשפחה הזעיר-בורגנית בצרפת בימי הרפובליקה השלישית לבין אורח החיים החופשי והמיתרני של האריסטוקרטיה הצרפתית בתקופה של חזרת הבורבונים לשלטון לאחר ימי נפוליאון. בסביבות שונות ובתקופות שונות די היה בכמה עשורים כדי להנהיג חידושים ללא תקדים, שהושלטו כאילו היו דגמים מקובלים מקדמת דנא. ב-1900 גינו באסתנבול את נישואי הבוסר ואת המשפחות המורחבות בשעה שביית אב טיפוסי מנה, לפי מפקדי האוכלוסין, שני הורים ושני ילדים.⁴¹ קרוב לוודאי שאסתנבול היא עיר יוצאת דופן, אך מחקרים רבים המתמקדים בערים אחרות ואף באזורי הכפר, מצביעים על מספר מצומצם למדי של נפשות בכל בית אב. חשוב מאוד להדגיש את משקלם של הזעזועים שהתחוללו במאה התשע עשרה, אולם יש להבין כי המודרנה, אשר התפשטה בעקבות הקמת המדינות המודרניות ובשל המפגש עם המערב הקולוניאליסטי, יצרה שתי מגמות בעלות משקל דומה: מצד אחד התמערבות הרגשות ודפוסי ההתנהגות המשפחתיים, ומצד שני התבצרות בהשקפות המסורתיות, שהייתה למעשה מהלך של המצאת המסורת.

40 ויליאם מייקפיס תקרי, *יריד ההבלים*, תרגמה אסתר כספי (ירושלים: מוסד ביאליק, 1987 [1846]).

41 ראו למשל Haim Gerber, "Anthropology and Family History: The Ottoman and Turkish Families," *Journal of Family History* 14 (1989): 409-421

הזעזועים שאירעו בתקופה שבין שתי מלחמות העולם פתחו עידן חדש, במיוחד במזרח התיכון. תומפסון טוענת שתקופה זו, אשר עמדה בסימן טראומת המלחמה והיעלמות האימפריה העוסמאנית והח'ליפות, ייצגה מעין משבר של דגם האבהות. התקופה שקדמה למלחמה הואדרה באותם ימים ותוארה בערגה כאילו היה זה תור הזהב של המשפחה המוסלמית. תפיסה זו השליטה אידיאל א-היסטורי של משפחה מסורתית, יציבה ומרגיעה, שאולי לא התקיימה מעולם.⁴² אנו עדים לתופעה דומה בראשית המאה העשרים ואחת. לאור ריבוי הגירושים במדינות ערביות ובתורכיה מתחזק הגעגוע ליציבות המסורתית של הזוג ושל המשפחה, שהתערערה כביכול בגלל ההשפעות המערביות של העת האחרונה. יציבות הזוג היא למעשה רעיון של הרפורמיסטים משלהי המאה התשע עשרה, אשר מומש במאה העשרים. די בעיון בנתונים הסטטיסטיים כדי להיווכח שבמדינות רבות, ובהן אלג'יריה ומצרים, הנישואים לא היו יציבים כלל עד ראשית המאה העשרים. בימי הביניים, בתקופה העוסמאנית ואפילו במאה התשע עשרה הייתה פרידה של זוגות נשואים הנורמה. האילוצים הכלכליים, השאיפות הלאומיות וההתפתחות המשפטית הקשו על פרידה של זוגות נשואים במהלך המאה העשרים, ורק לאחרונה הובילה ההתפתחות החברתית להתפוררות גוברת והולכת של התא המשפחתי.

מהשנים האחרונות של המאה התשע עשרה ועד התקופה האחרונה ממש שאבו כותבי הרומנים בערבית ובתורכית השראה מן המציאות הסוערת והמסוכסכת של חיי המשפחה, וכך תרמו לחשיפתה של מציאות קשה זו. לעיתים עודדו המחברים התמרדות נגד המשפחה, ולעיתים האדירו אותה דווקא; לעיתים חיזקו דעות קדומות, ולעיתים פתחו צוהר להכרת האחר. העלילות, שרבות מהן אוטוביוגרפיות – במיוחד אלה שנהגו או שהועלו על הכתב בתקופת הזוהר של הלאומיות הערבית – נעות בין האם השותקת לאב הרודני, ומתארות את תחושת השבר של הבנים שנקרעו מאימהותיהם, את הייסורים ואת ההתעללות שחוו ב**פתאם** (בית הספר המסורתי ללימוד הקוראן), את אובדן השורשים כבר בגיל הילדות ואת הדיכוי האכזרי בעולם הפטריארכלי. הרומן האוטוביוגרפי המפורסם של ט'ה חוסיין, **אליאם** ("הימים", 1926), מתאר את מותם של האחות הקטנה ושל האח הגדול של המספר. בספרו המאוחר יותר **אדיב** ("סופר") תיאר חוסיין את חזרת הגיבור לבית ילדותו בניסיון להבין את האם. השניים נעשו זרים זה לזו באופן שאין לו תקנה, בגלל הגירת הגיבור והפער התרבותי שנוצר בעקבותיה. השבר התרבותי כתוצאה מהגירה מופיע גם בספר *Le Passé simple* ("העבר הפשוט", 1954) מאת הסופר המרוקני דריס שראיבי. היצירה, שנכתבה בצרפתית, משקפת היטב את

Elizabeth Thompson, *Colonial Citizens: Republican Rights, Paternal Privilege, and Gender in French Syria and Lebanon* (New York: Columbia University Press, 2000), Part 1 42

המרד נגד האב ונגד השיטה הפטריארכלית, שהתפשט בשנות ההתעוררות הלאומית והתלווה למאבק נגד הקולוניאליזם. אבות דחויים, משפחות שנואות שהן משענת קנה רצוף, אך לא ברור במה להחליפן – הסופרים המזדקנים מתבוננים בתל החורבות הזה. ב-1962 פרסם שראיבי ספר המשך ל"העבר הפשוט" תחת כותרת מעוררת מחשבה: *Succession ouverte* ("ירושה פתוחה"). הספר נכתב זמן קצר לאחר שאביו של שראיבי הובא לקבורה במרוקו. בספרות העולם הערבי, כמו בכל ספרות אחרת, יש סיפורים מטלטלים על ילדות שחלפה לבלי שוב – סיפורים המעלים הן את השמחות המשפחתיות הפשוטות, שעליהן בונה האדם את המשך חייו, והן את רגעי הצער העמוק, המנתקים אותו מילדותו לצמיחות. אם תיערך סקירה מקיפה של ספרות מסוג זה בעולם הערבי, היא תתחיל בוודאי בספר הידוע **אנא אחיא** ("אני חיה", 1968) מאת הסופרת הלבנונית לילא בעלבכ. סקירה כזו תצביע, מן הסתם, על נטייה הדרגתית לכתובה בוטה יותר, נשית יותר, המתמקדת בייסורי הזוג ובקשייו יותר מאשר במרד הבנים נגד המערכת הפטריארכלית. הזמנים השתנו והנשים נטלו את רשות הדיבור.

בה בעת העולמא של ימינו, בדומה לאנשי הכנסייה הקתולית, מעמידים את הזוג הנשוי עם ילדיו במרכז המרקם החברתי. המשפחות בימינו יציבות יותר ומתקיימת זמן רב בהשוואה לעבר בשל סיבות דמוגרפיות: תמותת תינוקות, פטירות בגיל צעיר ומקרי מוות בשעת לידה פחות; כמו כן פחתו גירושים מסיבות כלכליות ומספר הילדים למשפחה הצטמצם מאוד. העולמא אימצו את המונח "משפחה גרעינית", המבוססת על בני הזוג, שרפורמטורים מכל הסוגים קידמו מאז שנות השבעים והשמונים של המאה התשע עשרה. מעבר ברור התחולל מדגם של משפחה בעלת מגורים משותפים, קרקע חקלאית משותפת ולפעמים גם עסק כלכלי משותף לדגמים עצמאיים ואינדיבידואליים. המשפחה החדשה, הכוללת את בני הזוג וילדיהם בלבד, המתגוררים בדירה עירונית משלהם, הפכה למציאות חברתית שכיחה במזרח התיכון בימינו. מגמה זו מתחזקת בשל הגידול המסחרר במימדי העיור ובשל תופעות ההגירה שאנו עדים להן כיום. ברם, בכל מקום שבו השלטון מעורער, כמו בלבנון ובעיראק, המשפחה נשארת מעוגנת במערכת רחבה יותר, כגון החמולה או השבט, המומצאים ומופעלים מחדש, או ביחסי קרבה המתועלים לאפיקים של קשרים חברתיים ופוליטיים ולובשים אצטלה של קהילה. אילנות יחסין מוצגים לראווה וכך גם מוסד המשפחה המקודש, בשעה שסיפורי השורשים מתחילים להיטשטש.

כמה שאלות על מתודולוגיה ועל מקורות

למעשה אין למשפחה הערבית מאפיינים ייחודיים. כפי שראינו, המאפיינים המיוחדים לה בדרך כלל – משטר פטריארכלי, שושלת פטריליניאלית, אי־שוויון בין גברים

לנשים - חסרים ביסוס היסטורי מספק. אפשר למצוא את המאפיינים האלה גם אצל הכורדים, התורכים והאיראנים, וגם בחברות ים תיכוניות אחרות, כגון בקורסיקה ובסיציליה. האם עלינו לחקור אפוא נורמות ומאפיינים משפחתיים המייחדים את האסלאם, ולא דווקא את החברות הערביות? זה עתה הראינו בבירור שאין דגם יחיד של משפחה מוסלמית. מאפיינים רבים שמקובל לייחס להשפעת האסלאם מצויים גם אצל הנוצרים והיהודים החיים בקרבת מוסלמים. מסמכי הגניזה הקהירית, המספקים לנו מידע רב על היהודים באגן הים התיכון בימי הביניים, וארכיוני הפטריארכים של הנוצרים המזרחיים מתארים משפחות שאינן שונות הרבה ממשפחות מוסלמיות. פוליגמיה, עבדות, פילגשים, גירוש חד-צדדי של האישה, משפחות מורחבות וקשרי קרבה חזקים נמצאו במזרח התיכון בימי הביניים ובעת החדשה המוקדמת גם בקרב לא-מוסלמים.

האסלאם איננו בהכרח מסגרת ההתייחסות המתאימה לחקר המשפחה. למעשה אין אסלאם אחד ויחיד. אפילו נתעלם מן השוני הגאוגרפי בין ארצות ואזורים, עלינו להכיר בכך שרוב המקורות שלנו הם סוניים, ולא עלה בידנו להקדיש למקורות השיעיים את תשומת הלב שהם ראויים לה. נציין רק את קיומם של הבדלים מהותיים בין הכללים הסוניים לשיעיים לגבי נישואים, ובעיקר בכל הנוגע לענייני ירושה ולנישואים הארעיים (נישואי מִתְעָה), הקיימים רק אצל השיעים. האם עלינו לקבוע מסגרת התייחסות גאוגרפית? "העולם הערבי" ו"העולם התורכי" הם מונחים שנטבעו רק בראשית המאה העשרים עם הופעת התנועות הלאומיות, או עם קביעת גבולותיהן של המדינות המודרניות, ואינם מספקים מסגרת מתאימה לחקר הנישואים, המשפחה והפוריות בתולדות המזרח התיכון. לעומת זאת "המזרח התיכון", מונח אסטרטגי שטבעו הבריטים בראשית המאה העשרים על בסיס מאפיינים גאוגרפיים, מאפשר השוואה נוחה בין איראן, העולם התורכי והעולם הערבי. אפשר להחיל אותו על פרק זמן המשתרע מראשית העת החדשה, כלומר התקופה העוסמאנית, עד ימינו, אף שיש בכך מידה של אנכרוניזם. "המזרח התיכון" משמש למשל בכותרת קובץ המאמרים שערך דומאני,⁴³ אך גם מונח זה אינו מספק מסגרת התייחסות מתאימה בתכלית. ההיסטוריונים העוסקים באימפריה העוסמאנית מודעים למחקרים הרבים שנעשו על תולדות המשפחה בארצות הבלקן. האם אפשר אפוא לחקור את תולדות המשפחה במזרח התיכון תוך התעלמות מאזור זה? פתרון אחר שמומחים רבים בוחרים בו הוא למקד את חקר המשפחה בגבולות האימפריה העוסמאנית דווקא. הטעם לבחירת המסגרת העוסמאנית הוא שפע התייעוד הייחודי הקיים, והתערבותה של המדינה העוסמאנית בענייני המשפחה מן המאה התשע עשרה, התערבות שבישרה את הרפורמות בתורכיה

במאה העשרים. דברים דומים למדי אפשר לומר על מצרים של המאה התשע עשרה. אך בעיה אחרת עולה: האם אנו עלולים לייחס למשפחות העוסמאניות מאפיינים שהיו קיימים גם מחוץ לאימפריה העוסמאנית, אצל הממלוכים במאה החמש עשרה, למשל, או במרוקו תחת שלטון השושלות הסעודית והעלווית, או באיראן במאה התשע עשרה תחת השושלת הקאג'ארית? אילו סייגים עלינו להעמיד למתודולוגיה ההשוואתית כדי שמחקרנו יהיה לכיד? איזו תקופה רצוי לבודד כדי שמחקר המתמקד בה יפיק את המרב?

המחקרים המוצגים בספר **המשפחה באסלאם** מבוססים על מקורות טקסטואליים ממסורת הלמדנות האסלאמית, שאת רובם כתבו מחברים סונים בימי הביניים, עד המאה השש עשרה. כל המחברים הללו היו גברים, ובהמשך גם הגישה למקורות והשימוש בהם היו שמורים בדרך כלל לגברים. עיונינו נעים בהכרח בין תיאור המציאות לבין ניתוח שיח של המקורות, שכן לעיתים השיח הזה משקף את המציאות ואף משפיע עליה או על הדרך שבה אנו תופסים אותה. מחקרנו מבקשים להבהיר כיצד המקורות הערביים פרי עטם של מחברים מוסלמים מציגים את המשפחה. מקורות אלה נראים תאורטיים, מופשטים, נורמטיביים ודידקטיים, וכאמור הם סוניים ברובם. הם כוללים ביוגרפיות והגיוגרפיות, דיונים משפטיים, חיבורי תנחומים על מות קרובי משפחה ובמיוחד ילדים, וקובצי פתוות, שמומחים יודעים לזהות באילו עניינים הן תואמות את המציאות באופן מוחשי ביותר. על סמך מקורות אלה אנו מציגים את הנורמות ואת האתיקה של המשפחות המוסלמיות יותר מאשר את מציאות חייהן, את תולדות הדימויים המוסלמיים של המשפחה יותר מאשר את ההיסטוריה של המשפחה באסלאם. גישתנו נקבעה בהתאם לטיב המקורות: החוק והאתיקה באסלאם שואפים להגדיר את האדם "מן העריסה עד לקבר" (מן אלימה לא אלי־לחד). אך האם אפשר ללמוד מהם כל מה שהיינו רוצים לדעת על חיי המשפחה? מקורות מסוימים בעלי צביון טכני עשויים לספק גישה קרובה יותר מאחרים למציאות החיים, על אף אופיים הנורמטיבי. מקורות מעין אלה כוללים ספרי רפואה העוסקים בהתעברות ובהיריון או במחלות ילדים, וספרי הוראות בעניין הַסֵּבָה – הפיקוח על סוחרים ועל בעלי מלאכה במרכזי הערים – הדנים גם ביחסים בין מורה לתלמיד ובין הורים למלמדים בַּתְּאָב, אף שגם הם מקורות נורמטיביים.

נורמה היא כלל הקובע אידיאל או מסמן גבול. אולם מי הופך את הנורמה לחוק? מתי משתנה הנורמה ומדוע? האם היא מקבלת משנה תוקף כאשר מפרים אותה דווקא? האם יש צורך לחוקק את המובן מאליו? כיצד הגיעה הנורמה לידיעת האוכלוסייה, האנאלפביתית ברובה, שהייתה תלויה בקאדים או במופתים לצורך זה? כיצד עלינו לקרוא את המסמכים שבידינו? העברת המידע על המשפחה בקרב חבריה היא בעיה בפני עצמה. מה גרם לבנים ולבנות להיצמד לדגם המשפחתי המוכר? האם היו אלה

העמדות שננקטו בחיי היומיום, הפתגמים והחוכמה העממית של הספרות שבעל פה, החינוך והנורמות שהועברו אליהם מהוריהם? מה ערכו של הפולקלור (שירי ברכה בחתונות, שירי קינה בלוויות)? מה אפשר למצוא בו מעבר לחזרה על דברים נדושים ודפוסים ידועים? בסיפורים על חיי הקדושים, המספקים לנו מידע מוחשי יותר מזה המצוי בקובצי החדית', אפשר להבחין במגוון תופעות משפחתיות: מריבות בין בני זוג לעומת זוגיות מוצלחת; אנשים שהנורמה מכוונת את דרכם לעומת גברים ונשים אשר סירבו להתחתן, ובניגוד למקובל בחרו להימנע מהקמת משפחה. הבעיה במחקר המתמקד בנורמות היא היעדר גישה למה שלא נאמר ולמה שנחשב מובן מאליו. אין מידע על תופעות החורגות מן הנורמות, גם לא על תופעות חברתיות המתקבלות בשתיקה ובלי תיעוד בכתב. דוגמה עכשווית היא נישואים על פי הנוהג (זואג' ערפי), כלומר הסכם נישואים בין גבר לאישה שלא על פי השריעה. במצרים נישואים אלה אינם מוגדרים נורמה ואינם מופיעים בטקסטים, ובדרך כלל הרשויות הדתיות מגנות אותם. אף על פי כן הם נפוצים מאוד. היכן אנו מגלים את עקבותיהם? רק במקורות מפקקים לכאורה: אופרות סבון ושמועות.

יש לבחון את הנסיבות שבהן נכתב מסמך מסוים ולהתבונן ביחסים בין האליטות לבין פשוטי העם, כלומר בתנועה בין שכבות החברה, בפערים ביניהן ובניסיונות החיקוי ההדדיים שלהן. יש להתחשב גם בדינמיקה בין עיר לכפר ובין נוודים ליושבי קבע. מחקרים על אזורים מסוימים, המבוססים בעיקר על הארכיונים של בתי הדין העוסמאניים, הרחיבו את ידיעותינו על המאות השבע עשרה, השמונה עשרה והתשע עשרה. עם זאת, מחקרים אלה מלמדים אותנו על פעולת בית הדין יותר מאשר על המשפחות שהופיעו בפניו. כצפוי, המחקרים מראים שלא היה דגם יחיד של משפחה מוסלמית, אלא סוגים שונים של משפחות, שהתפתחו בצורות שונות. כתיבת תולדות המשפחה באסלאם היא בהכרח עבודה קולקטיבית המחייבת התייחסות לא רק לממד המגדרי, אלא גם למאפיינים החברתיים והפוליטיים של האוכלוסייה המגוונת: משפחות אצולה, משפחות של מלומדים ושל נכבדים, משפחות של עובדי אדמה, סוחרים, בעלי מלאכה, אנשי צבא, ממלוכים ועבדים, משפחות עירוניות וכפריות, מהגרים ועוד.

אנו תוהים אם היה עלינו לבודד תקופה מסוימת. אמנם רוב המקורות שהסתייענו בהם בסקירה זו הם מקורות ערביים מימי הביניים, אך יש להדגיש שהשפעתם חורגת הרבה מתקופה זו ומגבולות העולם הערבי. מדובר בטקסטים רבי חשיבות בתחום הנורמטיבי, המוכרים לעולמא ולמומחים למשפט מוסלמי, סונים ושיעים כאחד, בכל רחבי העולם המוסלמי. הקוראן כמובן תופס את המקום הראשון בין טקסטים אלה. חשיבות רבה נודעת גם לפירושי הקוראן, לקובצי החדית' העיקריים, לקובצי החוק, לביוגרפיות המרכזיות, להגיוגרפיות ולטקסטים דידקטיים, שעולמא היודעים ערבית לומדים, מדקלמים, מעתיקים, קוראים, מפרשים ומסבירים בכל רחבי העולם המוסלמי,

גם בארצות שאינן דוברות ערבית. אם כן, הנורמות המסובכות המוצגות כאן נוגעות לא רק למשפחות ערביות-מוסלמיות, אלא גם למוסלמים שאינם ערבים ואפילו ללא-מוסלמים החיים בקרב רוב מוסלמי. ידוע שהנוצרים המזרחיים והיהודים לא היססו לפנות לבתי דין מוסלמיים כאשר היה בכך כדי לסייע להם להסדיר ענייני משפחה וזוגיות, אף שעניינים אלה היו נתונים בדרך כלל לסמכות בתי הדין של עדותיהם. לאחרונה הופעלו נורמות אלה שוב בכמה מקרים, אך הוארו באור חדש והוסברו בנימוקים חדשים. הרפורמות במעמד האישי בעולם המוסלמי, שהונהגו בעשור הראשון של המאה העשרים ואחת, הסתמכו במוצהר על הקוראן ועל הסונה. בשנת 2000 הוחזרה לנשים במצרים הזכות לבקש גירושים בתמורה לזויתור על זכויותיהן הכספיות (ח'לע) על יסוד החקיקה המוסלמית המסורתית, וזאת למורת רוחם הרבה של האסלאמיסטים.

אם כן, אין להניח שהמקורות הערביים שנכתבו ברובם בימי הביניים, בין המאה השביעית למאה השש עשרה, נשכחו או נעלמו מן השיח העכשווי. מלבד הקוראן, החדית' וספרי משפט ידועים, המשמשים אסמכתה לעולמא ואשר מהדורות חדשות שלהם מופיעות כל העת, מוסיפים מוסלמים בני ימינו להשתמש בחיבורים חשובים מימי הביניים ולצטט אותם, לא פעם למקוטעים או מחוץ להקשרם. מה משמעותו של שימוש זה? לפני כחמש עשרה שנה גינקולוג ומיילד מצרי מפורסם, מוסלמי שלמד בגרמניה ושלט בכמה שפות, החזיק בארון הספרים במרפאתו בקהיר, לצד הקוראן, את חיבורו המפורסם של מוחמד אל-ע'זאלי אַחִיאָא עֵלוּם אַל־דִּין ("החייאת מדעי הדת"). חיבור חשוב זה בתחום האתיקה כולל בין היתר אגרת (פְּתָאב) ביקורתית למדי על נישואים. אין לדעת האם הגינקולוג אכן קרא את הספר, אך ברור כי הימצאותו בארון הספרים במרפאה הייתה עדות לאדיקות ולמוסריות ללא דופי, שהרגיעה את המטופלות, גם אם לא היו בקיאות בכתבי אל-ע'זאלי. הנה עוד דוגמה: בשלהי המאה התשע עשרה החלו הוהאבים, הרפורמיסטים ואסלאמיסטים אחרים להתעניין בכתביו של אחמד אַבְן תִּימְנִיה (מת 1328 לספירה), וכתוצאה מכך זכתה דעת המיעוט שלו בסוגיית הגירוש החד-צדדי של אשה על-ידי בעלה (טֵלָאק) לעדנה מחדשת. אפשר לערוך מחקר מקיף על החיבורים המתפרסמים בימינו אשר משתמשים במקורות מימי הביניים, לעיתים באופן מניפולטיבי ולרוב ללא ביקורת. חיבורים אלה הם חלק מן השיח האסלאמי העכשווי על המשפחה. אין להמעיט בהשפעת מניפולציה זו של מטיפים או רפורמטורים, ההופכים את המקורות הקדומים לאסמכתה נורמטיבית בפולמוסים בני ימינו. אין זאת אומרת שהמוסלמים בני דורנו אינם עושים דבר וחצי דבר אלא לפי המקורות מימי הביניים. אדרבה, האידיאל המשפחתי המוסלמי מושתת במידה רבה על ניכוס הדגם הבורגני האירופי מסוף המאה התשע עשרה, שהתנועות הלאומיות והמדינה המודרנית כפו על האוכלוסייה. במדינות המודרניות היו העקרונות

האסלאמיים בסיס לנורמות משפחתיות חדשות לאחר שאוחדו ועוגנו במסגרת תחיקתית. כמה מדינות חוקקו חוקים שהתאמתם לשריעה שנויה במחלוקת, כל שכן שהשריעה עצמה היא פרי תהליך התפתחות היסטורי ואינה מונוליתית כפי שמקובל לחשוב. גורמים נוספים המשפיעים על עיצוב הנורמות המוסלמיות בענייני משפחה הם החינוך והחברה האזרחית, הנעשית חילונית יותר ופעילה ויותר, ומשתקפת בספרות הדינמית הנכתבת כיום בעולם הערבי. בשל חילוניות זו דווקא, מוסלמים רבים בימינו נוטים להקשיב לפתוות המופצות באינטרנט, להטות אוזן לגודש המילולי של ערוצי הלוויין האסלאמיים או לתוכניות על בעיות בחיי המשפחה, לגלוש בבלוגים של נשות קהיר וריאד, ולחלוק עם שאר הקוראים, המאזינים או הצופים את חוויותיהם המשפחתיות ואת חלומותיהם. הדיון ביחס בין מיתוס למציאות כפי שהוא מתקיים כיום וכפי שהתקיים בעבר, אינו מאפשר כשהוא לעצמו להמחיש את מלוא המורכבות המתמשכת של השיח, הנטוע במציאות ההיסטורית, ושל החוויה המשפחתית, שהיא מארג של מבנים מנטליים רבים.

תרגום מצרפתית: שלמה גתאי

עריכת התרגום: אמוץ גלעדי

נספח: ביבליוגרפיה נוספת

- סימונסון, אוריאל ויניב פוקס (עורכים). המשפחה בשלהי העת העתיקה – בין שארות וקהילה. ירושלים: מוסד ביאליק, 2019.
- Baugh, Carolyn. *Minor Marriage in Early Islamic Law*. Leiden and Boston: Brill, 2017.
- Benkheira, Mohammed Hocine. *La Maîtrise de la concupiscence: Mariage, célibat et continence sexuelle en islam des origines au Xe/XVIe siècles*. Paris: Vrin, 2017.
- Giladi, Avner. *Muslim Midwives: The Craft of Birthing in the Premodern Middle East*. New York: Cambridge University Press, 2015.
- Ibrahim, Ahmed Fekry. *Child Custody in Islamic Law: Theory and Practice in Egypt since the Sixteenth Century*. Cambridge: Cambridge University Press, 2018.
- Krakowski, Eve. *Coming of Age in Medieval Egypt: Female Adolescence, Jewish Law and Ordinary Culture*. Princeton: Princeton University Press, 2018.
- Mayeur-Jaouen, Catherine, and Alexandre Papas (eds.). *Family Portraits with Saints: Hagiography, Sanctity and Family in the Muslim World*. Berlin: Klaus Schwarz Verlag, 2014.
- Swain, Simon. *Economy, Family and Society from Rome to Islam: A Critical Edition, English Translation, and Study of Bryson's Management of the Estate*. Cambridge: Cambridge University Press, 2013.
- Urban, Elizabeth. *Conquered Populations in Early Islam: Non-Arabs, Slaves and the Sons of Slave Mothers*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2020.
- Verskin, Sara. *Barren Women: Religion and Medicine in the Medieval Middle East*. Berlin and Boston: De Gruyter, 2020.